

Даніель Бовуа

доктор історії,
професор університету
Париж–1, Пантеон–Сорбонна
(Франція)

КОСТОМАРОВ І МЕРІМЕ¹

У статті розглянуто питання про потрапляння до рук відомого французького письменника Проспера Меріме історичної праці Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» і адаптацію цього твору французьким автором для місцевої читацької аудиторії. Проводиться інтертекстуальний аналіз обох творів і визначається ступінь запозичення Проспером Меріме наукового доробку Миколи Костомарова.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Микола Костомаров, Проспер Меріме, адаптація, українофільство.

I. НАТХНЕННИК МЕРІМЕ

Нам відомо, що на початку 1861 р. Меріме відкрив для себе М. І. Костомарова. Він у липні 1861 р. опублікував у «*Journal des Savants*» [«Журналь де Саван» – «Журнал науковців» – найстаріший науковий часопис, що виходить у Франції з 1665 р. – Є. Л.] огляд його твору та твору князя Голіцина про Стеньку Разіна². Можливо, він розмірковував, складаючи огляд «Богдана Хмельницького» згаданого автора в тому ж самому часописі, в 1863 р., що й не варто згадувати про ту коротку розвідку,

¹ Пропонована стаття є перекладом уривку з передмови до твору Проспера Меріме «Хмельницький», який має вийти в повному зібранні творів письменника у Франції. Стаття публікується з дозволу Данієля Бовуа та за погодженням з ним (примітки та переклад Євгена Луняка).

² «*Révolte de Stenka Razine*, par M. Kostomarof. Saint-Pétersbourg, 1859, 2e édition. – Relation des particularités de la rébellion de Stenka Razine, précédée d'une introduction et d'un glossaire, par le prince A. Galitzine». Ми публікуємо цей текст у даному томі. Розташовуючи його в 1865 р. в «Козаках давніх часів» після «Богдана Хмельницького» Меріме порушив порядок виходу.

присвячену Костомарову, яку він написав за два роки до того. Кожен з шести розлогих оглядів, що вийшли з січня по липень 1863 р., був доповнений російським підзаголовком, дубльованим французьким відповідником. Тобто йшлося скоріше про адаптацію даного твору, ніж про його рецензування:

Богдан Хмельницький
Сочинение Николая Костомарова
Bogdan Chmielnicki, par M. Nicolas Kostomarov
*Saint-Pétersbourg, 1859*³.

Державне видавництво, друкуючи кириличні літери, вказувало на російське походження рецензованого твору й надавало цим статтям автентичного забарвлення, що позбавляло, як міг розмірковувати Меріме, від потреби повторювати свідчення, досить просторі, які він давав у «Стеньці Разіні». Який би читач почав шукати його розвідку від 1861 р.? Втім, було зрозуміло, що М. Костомаров був «автором дуже поважних історичних праць», знавцем «друкованих документів і рукописів», «місцевих традицій», «народних пісень», «почуттів і бажань мас». Меріме йому зробив, таким чином, кумедний комплімент (оскільки дуже мало ймовірно, що Костомаров не був обізнаний з англійською культурою, як і Меріме), порівнявши його з автором «Історії Англії після Якова II», п'ятий том якої щойно з'явився у 1861 р.: «Зауважуємо, що мсьє Костомаров є учнем Маколея⁴. ...Видається, що цей історик, нічого не втрачаючи у своїй важливості суджень, може та має робити входження до драми й поезії. Спосіб мислення та майстерність таких прикрас, – додавав він, маючи на увазі і власний стиль, – жодним чином не шкодить правді, але та навпроти від цього виграє, адже вони є обраними з великим мистецтвом і розсудливістю... Можна, звичайно, дорікнути мсьє Костомарову, що він занадто часто

³ Journal des savants, 1863 janvier, p. 5–25; février, p. 77–95; mars, p. 153–175; mai, p. 277–290; juin, p. 362–383; juillet, p. 432–453.

⁴ Кілька послідовних томів «History of England from the Accession of James the Second» Томаса Маколея (1800–1859) з'явилися з 1849 р.

примішує діалоги до своєї розповіді, однак це можливість краще зрозуміти мову та хід думки людей, чи, скоріше, козацького суспільства, завдяки чому було створено нарис цілковито особливий»⁵.

Можемо побачити, що ці діалоги створили не одну проблему для Меріме під час редагування його обширного огляду-адаптації «Богдана Хмельницького». Але те, що вражає від самого початку, коли порівняти видання в «*Journal des Savants*» (1863) з виданням Мішеля Леві (1865), це зникнення відсилки до оригіналу в підзаголовку. Повторюваний російською та французькою в кожному випуску журналу, цей підзаголовок цілковито зник на титульній сторінці книги, так само як і ім'я дійсного автора. «Богдан Хмельницький» перетворився на субтитр першої частини тому, який іменувався віднині «Козаки минулих часів» Проспера Меріме з Французької Академії. Отже, те, що представлялося в 1863 р. належним чином, як розлога рецензія, перетворилася на особистий твір в 1865 р.

У світлі суттєвих змін я мушу констатувати разом з Антонією Фонюї, котра допомагала у підготовці до друку презентованого видання, що йому відмовлено в погодженні узурпації чужого батьківства й зазначено не без резону, що публікація тоді цієї книги під іменем Костомарова можливо б супроводжувалася комерційним фіаско. Вона збиралася перевірити архіви Мішеля Леві, щоб знайти у контракті сліди відповідальності видавця за таку підміну, проте не знайшла нічого. Однак чи сам факт виявлення ще одного співучасника в цій змові змінив би сенс усієї оборудки? Варто зазначити, що й іншим авторам, сповненим відомості свого імені чи ідей французької вищості, дозволялося в ту епоху діяти подібним же чином. Ми не засуджуємо цей факт, а лише констатуємо його з огляду на правду.

⁵ В «Козаках давніх часів» (Париж, видавництво братів Мішеля Леві, 1865) «Стенька Разін», як було зазначено, слідував за «Богданом Хмельницьким», порушуючи хронологію виходу в періодичній пресі. Ці позначення знаходяться на сторінках 296–297. У «Богдані Хмельницькому» нічого не позначає те, що прочитавши спочатку цей твір, треба буде шукати ці згадки в творі наступному.

Це ще більше походить на привласнення, зважаючи на те, що в самому тексті, ім'я Костомарова згадується лише п'ять разів без позначення його відповідної книги чи згадок про творчість російського історика⁶. Публікація в «*Journal des Savants*», окрім повторюваного російського підзаголовку, починалася словами, які ще дозволяли віднести цю працю до категорії рецензій: «Кілька місяців тому я запропонував читачам «*Journal des Savants*» біографію козака Стеньки Разіна. Мсьє Н. Костомаров, у якого я запозичив це оповідання про пригоди згаданого героїчного грабіжника, описав також життя ще одного, як я гадаю, мало-відомого за межами слов'янських країн персонажу, однак, на моє переконання, людини надзвичайно достойної, щоб закарбуватися в людській свідомості...»⁷. Ці рядки були прибрані Меріме в 1865 р., і титульна сторінка не залишала жодного сумніву в тому, що «Козаки минулих часів» ставали, звичайно, не для рідкісних вимогливих читачів офіційного часопису Інституту [мається на увазі «*Journal des Savants*» – Є. Л.], а для широкої публіки, що купувала видання у книгарнях, безсумнівним твором французького академіка.

Згодом у нас виникло велике зацікавлення щодо міжтекстуальних зв'язків одного та іншого творів. Нам здається, насамперед, треба порвати з критикою, яка досі не дуже переймалася знанням позначених фактів. Також, здається, треба порвати з комплексом французької вищості, в світлі якого довгий час хотіли дивитися на Меріме, подібно до П'єра Траара, як на «історика, котрий ніколи не покладався на випадок» і «метод якого був дуже відомим тим, хто йому слідував, даючи результати точні, якщо не блискучі». Траар схвалює манеру, згідно з якої Меріме звів свого натхненника до розмитой ролі помічника-бібліотекаря, котрий скромно постачав тому все, що той потребував, а сам «Меріме лише використовував у своєму творі

⁶ Згадки цього імені у другому виданні містяться на сторінках першого тому 1, 83, 97, 178 et 201.

⁷ Op. cit., p. 6.

ці численні документи»⁸. Отже, розумілося, що з хаосу, поданого цим таємничим помічником, виникла гармонія. Анрі Монго пішов ще далі: «Цілком ймовірно, що, зі свого боку, Костомаров міг навіть подякувати своєму побратиму, за поширення відомості частини свого твору, але на даний момент жоден документ не дозволяє нам цього стверджувати»⁹. Здається, занадто ризиковано уявляти собі, як автор, текст якого адаптували іншою мовою та, по суті, повністю привласнили, почуватиметься возвеличеним через обставини такої курйозної уваги. Це нагадує нам Флоріана (1755–1794), відомого байкаря, якого цитує Єфим Еткінд у своєму есе, де він висміює намагання Меріме перекладати Пушкіна. Щоб пояснити нахабство французьких плагіаторів, Еткінд розпочав свій текст такою цитатою з Флоріана, де, нам здається, можна замінити «поезію» на «історію»: «В поезії, як на війні, коли хтось забирає у своїх братів – це крадіжка, однак, якщо забирають у чужинців – це здобич»¹⁰. Ці обставини призводять нас в останній час до розв'язання питання щодо наявності в згаданій адаптації, попри все, рис, відсутніх в оригіналі.

Нам пригадується, що існування українофільського руху було в загальних рисах відоме Меріме десь з кінця 1851 р., коли він писав про Гоголя. Ми також зазначали, презентуючи його «Козаків України та їхніх останніх отаманів [в українському перекладі твору 1990-го року слово «отамани» замінено на «гетьмани» – *Є. Л.*]» (було два видання цього твору, перше в

⁸ Trahard Pierre, *La Vieillesse de Prosper Mérimée, 1854–1870*, Paris, Champion, 1930, p. 186–187.

⁹ Mongault Henri, «Mérimée et la littérature russe», *Le Monde slave*, n°9, septembre 1932, p. 373.

¹⁰ Цитування Флоріана наводиться за «De la fable», 1805, і підкреслено подається у Єфіма Еткінда в його «Un art en crise. Essai de poétique de la traduction poétique» у перекладі Владіміра Трубецького у співпраці з самим автором (Лозанна, *L'Âge d'homme*, 1982); у розширеному вигляді численні приклади подібних «перекладів-зрад» бачимо в «Histoire de la traduction de la littérature russe en français» того ж Єфіма Еткінда, котрий показує, що подібні «адаптація» були тоді традицією, яка нікого не шокувала.

1854 р., друге – в 1855 р.), що один з головних натхненників цього руху, молодий викладач Київського університету, в 1847 р. був засланий до Саратова за свої пристрасні автономістські писання та участь у таємному товаристві. Ми зауважили до того ж у згаданій презентації, що, починаючи з цього заслання, пошуки молодого Костомарова (1817–1885) були звернені до минулого України й спрямовувалися на перетворення Богдана Хмельницького (1595–1657) на найбільш знакового діяча цієї боротьби за незалежність.

Навіть якщо історики сьогодення не мають запальної та до того ж дуже романтичної візії Костомарова, всі погодяться з тим фактом, що його твір про Хмельницького, який визрівав довгий час, чотири рази перевидавався за його життя до 1884 р. та суттєво доповнювався автором, став першою біографією гетьмана та однією з найвизначніших книг у створенні свідомої ідентичності українців у ХІХ ст. Крім того, має велике значення показати ті труднощі, які виникали у наукових пошуках його автора, ті зусилля, яких йому коштувала його палка діяльність, щоб краще оцінити те, наскільки слабким є представлення його імені Меріме в 1865 р., що, можливо, виглядало б сьогодні відхиленням від деонтології¹¹. Для виправдання видатного француза нам варто було б вказати на те, що він жодним чином не здогадувався тоді, що отримав у руки головну працю такого собі українського Мішле. У ХІХ ст. подібних випадків можна знайти немало.

Якби Меріме захотів би справді дізнатися, ким був автор книги, яка його так захопила в 1862–1863 рр., він міг би з легкістю це зробити: Костомаров був в 1855–1865 рр. одним з найвідоміших інтелектуалів Санкт-Петербурга. За свою університетську діяльність, участь у жвавій полеміці щодо українського питання він перетворився на особистість, дуже помітну в публічному житті після смерті Миколи І. Його слава та вчинки,

¹¹ Наш «Code de la propriété intellectuelle» прийнятий сьогодні (ст. L128–4) говорить, що «будь-яке цілісне чи часткове представлення або відтворення твору, зроблене без погодження з його автором, його правонаступниками чи уповноваженими особами, є незаконним».

що нарobili галасу в суспільстві, здається, не дуже вразили Меріме, незважаючи на численних російських інформаторів. Після смерті обох авторів критики також впродовж довгого часу не могли поглибити знання документальних джерел, оскільки слідом за періодом свободи слова, який сприяв Костомарову в 1855–1863 рр., послідувало нове цензурне ембарго, спочатку царське, а згодом радянське (за винятком короткої толерантності в 1921–1928 рр.), яке виявилось настільки дієвим, що ми впродовж століття не знали багатьох головних деталей «Автобіографії» М. І. Костомарова, а вільні наукові пошуки щодо історії України не були можливими аж до кінця ХХ ст., тобто часу, коли країна стала незалежною¹². Цим пояснюється те, що перша спроба синтетичного дослідження творчості Костомарова з'явилася англійською мовою тільки наприкінці ХХ ст., а перша серйозна російськомовна праця про народження українофільства датована 2000 р.¹³

¹² «Автобіографія» М. І. Костомарова, написана між 1875 і 1881 рр., змогла бути опублікованою лише частково після його смерті в часописі «Литературное Наследство» (Санкт-Петербург, типографія Стасюлевича, 1890). Цензура вилучила з неї довгі пасажи, присвячені процесу 1847-го року, ув'язненню та національним українським справам. Цілісний текст був опублікований в Москві тільки в 1922 р., а в Україні вийшов лише в 1989 р. Ми використовуємо тут одне з останніх повних видань, яке вийшло згодом з передмовою Т. Н. Лебединської у видавництві «Стилос» (Київ, 2007).

¹³ Окрім «Автобіографії» певні дані, які ми далі наводимо взяті з таких праць: *Thomas S. Prymak, Mykola Kostomarov, a Biography*, Toronto University Press, London, Buffalo, 1993. Цей твір не містить жодної згадки про Меріме. Ми багато чого почерпнули з чудової розвідки Алексея И. Миллера «Украинский вопрос» в політике властей і руском общественном мнении, Санкт-Петербург, Алетея, 2000. Цікаво, що недавні українські праці, які торкаються творчості Костомарова та його місця в історіографії, нічого не говорять про використання Меріме його «Богдана Хмельницького» – А. М. Аббасов и Ю. А. Пинчук, Н. И. Костомаров, *Энциклопедический справочник жизни и творчества*, Т. 1, Воронеж, Киев, 2000; *В. Смолий, А. М. Аббасов, Ю. А. Пинчук*, там само, Т. 2, Киев, Донецк, 2001.

Костомаров народився в 1817 р. в Південній Росії, неподалік Воронежа від російського поміщика та української кріпачки, яка його виховувала після вбивства батька своїми селянами. Мати отримала волю та здійснювала займалася господарством, однак постійно навіювала сину пристрасть до своєї культури. Більшість творів Костомарова були написані російською, завдяки чому й стали доступними Меріме, однак теми його вподобань були майже цілковито звернені на висвітлення минулого Русі–Рутенії–України, яке польська та російська культури намагалися повністю підім'яти під себе.

Показово, що Костомаров прийшов до історії через літературу. Велич народних епічних пісень приваблювала його завжди, тоді як задум викладу Меріме був набагато стислішим. Після дисертації про зразки народної поезії, захищеної в Харкові у 1844 р., він попросив призначити себе на посаду викладача ліцею в західній частині України, яка відзначалася наявністю польських латифундій. Тож він викладав спочатку в Рівному, що дозволило йому зав'язати контакти з багатьма польськими аристократами, котрі відкрили йому доступ до родинних архівів. З самого початку він звернувся до епохи та постаті Хмельницького (прикметно, але Меріме у написанні прізвища Хмельницький – *Chmielnicki* – наслідував саме польську орфографію: її ми й будемо дотримуватися). Університетська бібліотека в Харкові дала науковцю перші читання з цього предмету, щ був пізніше доповнений під час візитів до Любомирських у Рівному та Мнишків у Вишневці, де зберігалися портрети Лжедмитрія та навіть відбулася його зустріч з Мариною. Дослідник знайшов давні тексти у Радзимінських і відвідав місце Берестецької битви, яка парижанам відома, оскільки згадка про неї, як ми знаємо, міститься на могилі польського короля Яна-Казимира Вази в Сен-Жермен-де-Пре. Переведений як професор історії до київської гімназії № 1, Костомаров отримав тут визнання серед людей, котрі незабаром сформували Кирило-Мефодіївське братство, таємне товариство, у якому, як ми показали в нашій розвідці «Козаки України», він склав програмні документи. Згодом він був призначений професором Київського університету, утвореного в 1834 р. з метою русифікації України, у

якому він чітко відмежувався від духу русифікаторства. Отримавши доручення від Тимчасової комісії з розгляду давніх актів відредагувати Літопис Самійла Величка (XVII–XVIII ст.), він відмовився розглядати його як підтвердження ідеї остаточного приєднання України до Росії; незгода ще більш посилилася через його ознайомлення з «Хронікою Єрлича» про Хмельницького, знайденою у графа Свідзінського.

Суворо покараний і ув'язнений у 1847 р.¹⁴, Костомаров був змушений перервати свою професорську кар'єру, однак не свої наукові пошуки. Втім, арешт і утримання в Петропавлівській фортеці Санкт-Петербурга, де він провів цілий рік, не виявилися занадто тяжкими. Він повністю визнав свою провину та назвав навіть імена своїх товаришів. Третє відділення жандармерії Миколи I, не бажаючи надавати широкого розголосу їхній програмі, а їхній діяльності великого значення, поставилося до їхнього очільника з відносним милосердям. Його матір і наречена постачали йому книги. Він взявся читати Кальдерона, Гомера, перечитав усю Жорж Санд, викурюючи з насолодою пачки сигар, які йому приносили. У червні 1848 р. йому дозволили обрати чотири міста на вибір, куди він бажав би бути засланим, тож він обрав Саратов, у пониззі Волги, де він був підданий, як ми знаємо, у розпорядження губернатора. Своє жалування він відправив матері, щоб оплатити її видатки на дорогу. Йому було заборонено публікувати свої дослідження, але не продовжувати їх з наявними обмеженими можливостями. Народні пісні, що оспівували місця, де Пугачов здійняв своє повстання наприкінці XVIII ст., постачали йому нові джерела, однак його зацікавлення продовжували стосуватися Малої Русі, тобто України. Згодом він розпочав за допомогою листування протиставляти свою візію подій XVII-го століття, баченню інших істориків, насамперед Ізмаїла Срезневського, пізніше –

¹⁴ Подивіться наше вступне слово в праці «Les cosaques de l'Ukraine et leur derniers atamans».

Олександра Пипіна¹⁵. Він зав'язав тісну дружбу з молодим Миколою Чернишевським, котрий народився у Саратові й був, як і сам Костомаров, призначений на посаду вчителя місцевої гімназії. Вже у листопаді 1851 р. той подавав блискучі новини про те, що Костомаров незабаром збирається засісти за свого «Хмельницького».

Ці рукописи ледь не загинули у великій пожежі, що охопила дерев'яні будинки Саратова влітку 1855 р. Тоді молодий історик зміг врятувати лише одну річ: товстелезну папку, де були зібрані матеріали про Хмельницького. *Omnia mea tecum porto*, «все своє ношу з собою», – записав він того дня з полегшенням. А полегшення політичне також було ще більшим і почалося з березня того року після смерті Миколи І. Молодий засланець невдовзі звернувся з клопотанням щодо себе й отримав у вересні погодження з Санкт-Петербурга. Потім було підписано мир після Кримської війни. В імперії почали лунати різні думки, відбувалася зміна соціальних прагнень, було скасовано кріпацтво. Все це в свідомості Костомарова не могло не пов'язуватися з визнанням «селянської культури» України.

Тому він з запалом повернувся до роботи, прагнучи запропонувати фігуру-світоч українському народу, історію якої залишалося тільки написати. Це розуміння своєї важливої місії залишило в його «Автобіографії» яскравий спогад: «Важнейшим моим занятием я положил себе привести в окончание свою историю Хмельницкого и дополнить новыми выписками из книг и рукописей [Императорської – авт.] Публичной библиотеки давно уже собираемые мною данные для «внутреннего быта древней России». С декабря 1855 года [в реальності раніше – авт.]¹⁶, я начал ходить в императорскую Публичную библиотеку,

¹⁵ Ізмаїл Іванович Срезневський, 1812–1880, історик, член Санкт-Петербурзької академії наук з 1851 р.; Олександр Миколайович Пипін, 1833–1904, культуролог і впливовий літературний критик.

¹⁶ Примітка 85, с. 114, видання 2007-го року «Автобіографії» нам показує, що з 8 січня 1856 р. редакція «Отечественных записок» просила надати від цензора довідку, про скасування заборони на публікацію праць від 1848 р. Вона була надана Третім відділенням мініс-

занимався печатними источниками в отделении *Rossica* и рукописями славянскими и польскими. Не проходило дня, в который бы я не сидел в библиотеке, отправляясь туда к десяти часам утра и возвращаясь вечером, обыкновенно в девять часов, если не посвящал вечера на посещение театра. На обед тратил я не более получаса, отправляясь из библиотеки в один из ближайших ресторанов. Так прошло до четырех месяцев. Я почти ни у кого не бывал и погрузился всецело в мир минувшего. Таким образом в этот период моей жизни я успел перечитать множество томов и брошюр по истории Малороссии при Богдане Хмельницком»¹⁷.

Рукопис, що потрапив до редакції часопису «Отечественные записки» під невинною та нейтральною назвою «Век царя Алексея Михайловича», був покреслений цензором Фрейганом через різноманітні описи селянських повстань проти панів, здебільшого поляків. Дана тема у цей період була табуована, оскільки землевласники тремтіли в своїх маєтках. Зважаючи на довгезлезний текст, цензор, щоб не виставляти на показ великі сцени насильства, вимагав публікувати не більше трьох глав за раз. Він змінив також назву таким чином, щоб, незважаючи на зміст, вочевидь зорієнтований на екзальтацію антипольської боротьби в Україні, котра передувала національному пробудженню, підкреслити саме імперську візію України, остаточно повернутої до Росії «угодною» 1654-го року. Отже, твір було видано в 1857 р. під тенденційною назвою «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» в № 110–113 (без позначення місяця) згаданого російського журналу. Руссю називають простір, заселений східноєвропейськими слов'янами, інакше – *Slavia orientalis*. Цензура дбала про інтеграцію імперії. Ім'я автора ще не було дуже відомим: видавець журналу навіть «винайшов» історика нове по-батькові. Замість Николай Иванович, він назвав того Николай Дементович Костомаров. Попри все, з перших

терства внутрішніх справ 20 січня, однак за умови «суворої цензури рукопису»; дана операція тривала доти, доки не було отримано дозвіл на друк 27 жовтня 1856 р., після вилучення 120 сторінок тексту.

¹⁷ Автобіографія... 1890. С. 80.

рядків вступного слова (яке автор зберігав у перевиданнях 1859, 1870 і 1884 рр.), стає зрозуміло, що цензура вже більше не наважувалася забороняти прояв українськості, дуже відмінної від ідеї «єдиної Русі», котра дала течу вже при Миколі I й котра почала тріщати по швах все більш і більш виразно. Костомаров тут відразу представив своє бачення Великої України, включаючи більшу частину Галичини (на той момент – австрійської території!), Люблінської провінції (включеної тоді до Царства Польського під російським скіпетром), а також інших провінцій Російської імперії, розташованих по обидва береги Дніпра. Він нашвидкуруч пригадав панування на цих землях монголів, литовців, потім поляків, підкресливши з перебільшенням завзяттям утиски під час влади останніх у соціальному та релігійному плані. Його страхітливий тон, який так привабив Меріме, сповіщав наступне: «Весь народ южно-русский подвергся мщению торжествующих победителей. Поляки, по уверению русских летописей, производили неслыханные варварства: варили в котлах детей и разбивали деревом сосцы женщинам...»¹⁸. Причина такого успіху очевидна: читач, жадібний до сенсацій, міг далі очікувати на епізоди цієї розлогої розповіді не менш вражаючі.

Хвалебні рецензії почали з'являтися відразу. Етнограф і славіст О. О. Котляревський, сам українець, прославляв «історика-митця, що ґрунтувався на документах і дозволяв говорити джерелам». Йому вдалося навіть знайти толерантність у цій запальній прозі Костомарова й він радив його твір усім любителям

¹⁸ Меріме не піде далі наведення цих історій про зварених дітей і скалічені груди, які наводилися на сторінці 12 костомаровського вступу в 1857 р., та на сторінці 32 – в 1859. Мова йде, втім, про жахіття, які згідно «Короткого опису Малоросії», названого також «Літописом Самовидця», були поширені французьким перекладачем цього тексту Жаном-Бенуа Шерером в 1788, а також «Історією русів». Обидва тексти дуже надихали Костомарова. У цьому зв'язку рекомендуємо переглянути чудову розвідку Serhii Plokhyy, *The Cossack Myth, History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge University Press, 2012, та Сергій Плохій. *Козацький міф*. Київ, Laurus, 2013. с. 198–203.

історії. Ще більш неочікуваним і дуже показовим явищем у середовищі прогресивної російської інтелігенції стала реакція з боку петербурзького прихильника Костомарова М. Г. Чернишевського, котрий, навіть не чекаючи кінця розповіді, визначив місце свого приятеля «серед наших перших істориків» в № 1 журналу «Современник» за 1857 р.¹⁹

Меріме, який з 1854 р. з великим завзяттям намагався відшукувати тексти про козаків, нічого не знав про твори Костомарова (про жоден з них!). Однак, цілком ймовірно, його допитливість могла б задовольнитися відразу після виходу в світ твору в 1857 р., адже, якби було трохи більше вдачі, життєвий шлях Меріме міг би перетнутися з життєвим шляхом Костомарова. Останній отримав дозвіл на публікацію своїх розвідок, однак мав ще не скасовану до тих пір заборону на викладацьку діяльність. Тож він вирішив використати свою свободу пересування, щоб поїхати підлікувати свої очі до Франції та скористався цією нагодою для здійснення подорожі Європою. Виїхавши у травні 1857 р. через Ревель, далі – Стокгольм, Любек, Гамбург, Франкфурт і Майнц, він у липні прибув до Парижа. Історик провів тут близько місяця, нічого не згадуючи про цей час у своїй «Автобіографії», оскільки, як зазначав він сам, дуже багато мандрівників вже описали цю столицю. Уявіть собі!.. Далі він, слідує за модою, провів серпень у Д'єппі, приймаючи ванни, зупинявся в Руані, можливо, згадуючи про Боплана, котрий колись саме тут опублікував свою книгу. Однак не знаходимо жодного слова про його зустрічі. Повернувшись на початку вересня до Парижа й будучи дуже розчарованим в окулісті, котрий його оглянув, він залишив нашу страну через Страсбург, повертаючись додому через Гейдельберг, Венецію, Відень, Прагу та Берлін. Ось так вперше розійшлися два наших астероїди!

Кар'єра молодого історика тоді знову зазнала швидкого та багатопланового злету й розвитку. В 1858 р. він повернувся до Саратова, де мав гарні зв'язки, крім того, історик багато

¹⁹ Ці статті Котляревського та Чернишевського цитуються після біографії Костомарова у згаданій праці Т. М. Прумак, *op. cit.*, р. 74–75.

працював у Санкт-Петербурзі над текстом нової книги, пов'язаної цього разу з козаками Волги «Бунт Стеньки Разина», завершеної між квітнем і червнем. Skorиставшись свободою слова, що все більше і більше набувала поширення й позначила перші роки правління Олександра II, науковець задумав також перевидання свого «Богдана Хмельницького», у якому він переробив окремі пасажі, щоб вкласти в уста своїх героїв певні промови для виголошення незалежницької програми, незважаючи на очевидне прагнення гетьмана інтегруватися до польської еліти та відсутність послідовності у його наступних союзах. «Бунт Стеньки Разина» з'явився у згаданих вище «Отечественных записках» і був швидко перевиданий окремою книгою у видавництві Кожанчикова, слідом за ним послідував і «Богдан Хмельницький». 2 вересня 1858 р. було погоджено новий цензурний дозвіл, незважаючи на ще більш очевидний розрив твору з московських міфом про «возз'єднання Малої Росії з Великою» 1654-го року, який Карамзін і Бантиш-Каменський безперестанку зміцнювали. Ця ідея «повернення» зникла з підзаголовку другого двотомного видання 1859-го року, яке називалося просто «Богдан Хмельницький»²⁰, а не «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России». Вступне слово про козацькі вольності, отримані у значній кількості як від властей польських, так і від російських, збільшилося з 12 сторінок в 1857 р. до 32 – в 1859 р.

Підготовлена публікацією «Летописей южнорусских» Білозерського в 1856 р. суспільна думка імперії зустріла з палким завзяттям ці два томи, які перечитувалися набагато частіше, ніж журнальні публікації. Історик літератури П. Полевой пригадував у 1891 р., що монографію «читали із захопленням навіть і такі люди, які ніколи у своєму житті не розгорнули жодної книги з російської історії та про нашу історичну минувшину мали

²⁰ Богдан Хмельницький, сочинение Николая Костомарова, издание второе дополненное, Санкт Петербург, издание книгопродавца Д. Е. Кожанчикова, 1859, t. I, 459 p. (9 глав), t. II, 550 p. (14 глав).

найтуманніше поняття»²¹. Журналіст З. Єлісєєв (псевдонім Грицько) зазначив у журналі «Современник» наприкінці 1859 р., що «вся история Малой России должна быть написана з таким же тщанием и в такой же чувственной манере, как «Богдан Хмельницкий», который мы держим в своих руках»²².

Цей успіх, посилений спільною значимістю звільнених в'язнів, котрі знову сформували у Санкт-Петербурзі той самий гурт, як і 1847 р., з поетом Шевченком, найславетнішим представником української літератури XIX ст., публіцистом Кулішем, невтомним видавцем і пропагандистом, та іншими, привернув до українофільства нове загальне зацікавлення. У серпні 1858 р. Костомаров був запрошений саратовським предводителем дворянства взяти участь у роботі комітету для покращення долі селян, з огляду на скасування кріпацтва (посада передбачала оклад у 3000 руб.), однак той не пристав на цю пропозицію, оскільки успіх його книг подарував йому несподіване визнання. Місце на кафедрі історії Устрялова у столичному університеті виявилось вакантним, його запропонували Костомарову наприкінці квітня 1859 р. Отримавши від міністра народної освіти підтвердження того, що з нього знято заборону на викладацьку діяльність, Костомаров був змушений однак чекати ще кілька місяців свого затвердження на цій посаді. Цар особисто хотів переконатися в тому, що «Бунт Стеньки Разина» не містить занадто яскравого прославлення повстання, але захопився читанням і в листопаді 1859 р. висловлював своє захоплення цим твором. Вчорашній засланець тепер став професором Петербурзького університету.

Зміна ситуації свідчила про короткий час офіційної відкритості до ідеї мультикультурної імперії, яка йшла заодно, для прихильників соціальних реформ, з очікуваним звільненням незабаром кріпаків. Цей клімат поблажливості поєднав – як тоді

²¹ Цитуємо за О. В. Ясь, «Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова», Укр. Іст. Журн., 2007, н° 2, с. 90.

²² Довга стаття за н°12, 1859, с. 161–214, цитована Т. М. Румак, *op. cit.*, р. 75.

здавалося – ідеї слов'янського федералізму, які українофіли проводили набагато сильніше в Санкт-Петербурзі, ніж у 1847 р. у Києві. Тому на вступній лекції Костомарова можна було побачити у натовпі багатьох представників придворної знаті, які аплодували науковцю в унісон зі студентами. Новоспечений професор був на хвилі тріумфу й постійно спостерігав за збільшенням своєї аудиторії. «Русское Слово» опублікувало його першу лекцію, а «Современник» – уривок з його виступів про початки Русі. Його приятель Куліш отримав дозвіл на відкриття друкарні, діяльність якої була найперше звернена на видання україномовних посібників для того народу, котрий невдовзі мав отримати волю. З 1860 по 1862 р. ця типографія опублікувала 39 брошур українською мовою, тобто приблизно стільки ж назв, скільки за сорок попередніх років. Цензура здавалося б зникла. Одна з цих брошур, вочевидь натхненна успіхом Костомарова, називалася «Хмельниччина».

Історик тоді був переконаний, що це визнання дозволяє йому знову висловлювати свої політичні ідеї, а потім і займатися їх втіленням у життя. Обережність підказала йому надіслати спочатку свої думки до Лондона, де Герцен у своєму журналі «Колокол» опублікував 15 січня 1860 р. його статтю названу дуже просто «Україна». Дуже швидко в Росії, насамперед Драгомановим, було з'ясоване авторство Костомарова, думки якого лунали дуже ясно: «В будущем славянском союзе... наша Южная Русь должна составить отдельное, гражданское целое на всем пространстве, где народ говорит южнорусским языком». Висновок був наступним: «Пусть же ни Великороссы, ни Поляки не называют своими земли, заселенные нашим народом»²³.

Головний суспільний розголос про молодого професора пішов у Петербурзі після 19 березня 1860 р., коли той мав словесну сутичку з істориком-традиціоналістом М. П. Погодіним з приводу скандинавських витоків влади в Києві та Давній Русі IX ст. У присутності великого скупчення інтелектуалів і світ-

²³ [Костомаров Н. И.] Украина. (Письмо к издателю «Колокола») // Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде». Лист 61. 15 января 1860 г.

ських людей, серед яких був і Іван Тургенев, Костомаров поставив під сумнів джерельну гегемонію норманів, чи-то варягів, щоб краще підкріпити гіпотетичну слов'янську тяглість. Але з особливим завзяттям він намагався розвивати свої українські автономістські ідеї в новому журналі, для якого науковець шукав фінансування та співробітників впродовж всього 1860 р. Так народилася «Основа», перший випуск якої вийшов на початку 1861 р. Українська мова в ній домінувала. Була проголошена мета сприяння утворенню українських шкіл і богослужінню цією мовою для визволеного з рабства народу. Костомаров тут більш широко розкрив ідеї, висловлені колись у Лондоні, у статті «Мысли о федеративном начале в Древней Руси». Обидва претенденти на гегемонію в Україні були зіштовхнуті віч-на-віч у цьому журналі завдяки двом його статтям однаково дошкульним «Правда москвичам о Руси» та «Правда полякам о Руси». Шумовиння, яке передувало польському повстанню, що мало спалахнути незабаром, й здіймалося публікаціями польської еміграції в Парижі, котрі проводили антиросійські ідеї, спрямовані на відновлення польської першості в Україні, доводило Костомарова до сказу²⁴.

Ці ідеї не були для нього синонімами повстання чи революції. Він мав тепер близьке знайомство із старим віце-президентом Імператорської академії наук графом Ф. П. Толстим, також з графом Д. М. Блудовим, колишнім міністром внутрішніх справ, і був сильно засмучений, коли студенти його університету, оголосивши протест після звістки про перших жертв у Варшаві в січні 1861 р., хотіли і його долучити до свого середовища, а також домогтися призупинки його курсу. Викликаний до міністра просвіти І. Д. Делянова, науковець почувався дуже кепсько й сподівався, що впродовж літа атмосфера навколо нього покращиться.

²⁴ Про ці дві статті подивіться А.И. Миллер, вказ. тв., с. 79–84, та Ю. Земський, Польська, російська та українська еліти в змаганнях за правобережну Україну середини XIX століття, Хмельницький, 2011, с. 272.

Він знову вирушив до Франції на бальнеологічний курорт, обравши Ніццу, яка була анексована Францією зовсім нещодавно й приваблювала велику кількість охочих росіян. І знову, він міг би спокуситися краєвидами Канн, щоб уявити собі сцену колишньої битви, саме тут історик міг би подарувати свого «Хмельницького» з дарчим написом якомусь вдячному Меріме, котрий відразу отримав би в готовому вигляді книгу, про яку тільки мріяв. Але все даремно! Це місто, де покійна імператриця Олександра Федорівна звеліла побудувати першу православну церкву, завершену в 1859 р., викликало в нашого професора лише розчаровані коментарі. Місто похмуре й потворне, запрошене пилюкою, розтяглося безлісним узбережжям під нестерпною спекою, а, приймаючи тут ванни, необхідно було міцно триматися за канат, щоб не послизнутися й не упасти на каміння на дні. Що ж до населення, то воно здебільшого було незадоволене цим приєднанням, і декого з цих невдоволених час від часу заарештовувала французька поліція. Навіть набагато красивіше Монако зовсім не надихнуло його, незважаючи на своє казино, що викликало в науковця лише нудьгу, меланхолію та сум. Жодного сліду контакту з французом, котрий, поза всяким сумнівом, мав би надзвичайне щастя його зустріти в липні–серпні 1861 р.

Повернувшись до Росії, Костомаров знайшов політичну й університетську ситуацію ще більш збудженою, а він завжди був серед людей найвідоміших. Після збройного придушення студентських маніфестацій каземати Петропавлівської фортеці були переповнені: заарештованих студентів кидали до карцерів Кронштадту, де прибічники пропольських і антипольських ідей билися між собою. Університет було повністю закрито. Наприкінці 1861 р. власті запропонували Костомарову зосередитися віднині на роботі в Археографічній комісії, із збереженням свого жалування.

Ще перед тим, як він отримав таке раптове офіційне несхвалення своїх поглядів, історик намагався деякий час разом з колегою автономно читати публічні лекції; однак цього колегу було вислано до Костроми, а студенти вимагали, щоб науковець проявив свою солідарність з ними й призупинив читання свого

курсу. Коли Костомаров відмовився, його було освистано, здійнявся галас, і він повністю втратив той кредит довіри, який мала до нього молодь. Керівництво вимагало, щоб він написав донос на студентів. Незважаючи на свою відразу до нігілізму та ідей Прудона, незважаючи на своє обурення «псуванням моралі», яке проявляється в його «Автобіографії», він відчайдушно вирішив кинути у вир боротьби за порятунок того, що було основою його українофільських ініціатив.

Умови толерантності для полеміки щодо «Основи» згорнулися дуже швидко. Заклик Костомарова до збору коштів, щоб підтримати видання, спрямовані для українського народу, наштовхнувся на ворожість з боку головного полеміста-захисника великоросійської народної єдності Михайла Каткова. «Чому хочуть штучно нав'язати діалект, який не має навіть належного впорядкування?», – запитував владитель дум імперського консерватизму та націоналізму. Газета «День» також підключилася до цієї суперечки щодо національної приналежності Києва²⁵. 7 липня 1862 р. Костомаров був змушений захищатися в цій газеті, редагованій І. С. Аксаковим, спростовуючи свій зв'язок з поляками чи намагання поширити українську мову в ліцеях і університетах. Попри підтримку в пресі, цензура закрила «Основу» 19 грудня 1862 р. Але це не зупинило професора, котрий продовжував публікувати заклики до збору пожертв в газеті «Санкт-Петербургские Ведомости» та влаштовувати зустрічі, подібно до тієї, яку він організував 6 квітня 1863 р., запросивши на літературно-музичний вечір до столичного дворянського зібрання верхівку ліберального суспільства. Такі аристократи як К. І. Бестужев-Рюмін, В. І. Каховський, М. Г. Помяловський тоді підтримали його ініціативу. Однак 12 липня 1863 р. Олександр II підписав відомий циркуляр, поданий йому міністром внутрішніх справ П. Валуєвим, згідно з яким окремого «малорусского языка никогда не было, нет и быть не может».

Таким чином, адаптація «Богдана Хмельницького» Меріме була зроблена в атмосфері крайнього загострення українського

²⁵ А. И. Миллер, вказ. тв., с. 90–91.

питання. Можемо лише дивуватися, знайшовши тут його відголосок такий приглушений у виданні 1863-го року, порівняно з виданням 1865-го року. В усякому разі усім критикам, які висловлюються з цього питання до сьогодні, треба мати на увазі, що про справи в Російській імперії не так-то легко було дізнатися тоді у Франції. І хоча вислів «залізна завіса» було винайдено у ХХ ст., ця річ існувала вже в столітті ХІХ-му²⁶. Як би там не було, дуже важливо показати, що Меріме не надихнувся твором, що належав перу невідомого та не вартого уваги писаки, як у цьому воліли переконати Траар і Монго.

Треба додати, що впродовж року, коли Меріме готував свій розлогий огляд, як і в два наступні роки, що передували його публікації окремою книгою, активність Костомарова не зменшувалася. Навіть відсторонений від університету, він залишався очільником українофільського руху, який прагнув не змішувати з рухом протосоціалістичним або нігілістичним, що були тоді на підйомі. Відразу після того як антиукраїнський циркуляр був підписаний царем, історик 16 липня пішов до міністра П. Валуєва, щоб спробувати завадити його поширенню. Однак циркуляр було розіслано до столичного, Київського та Московського цензурних комітетів 18 липня. Головнін, міністр народної освіти, безуспішно намагався підтримати сторону професора перед В. А. Долгоруким, шефом поліції. «Санкт-Петербурские Ведомости» опублікували статтю на захист журналу «Основа» 1 серпня 1863 р., виконуючи доручення І. Аксакова, те ж саме зробив і «День» 25 січня 1864 р. Остання стаття, являє собою дуже цікавий документ, що висвітлює чесноти автора «Богдана Хмельницького» та висловлює прихильність до ідеї, проголошеної в «Основі», щодо видання, уже майже готового, укра-

²⁶ Навпаки, здається Костомаров ніяк не реагував на працю Меріме. Ймовірно, його кореспонденція сприйняла цей предмет лише за фрагментарні публікації. Недавня дисертація, яка частково студіює це питання, не позначає жодного контакту з Меріме. Див. *О. Т. Гончар. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М. І. Костомарова*, Київ, 2008. З цією неопублікованою дисертацією нам було дозволено ознайомитися з волі її автора.

їнського перекладу Євангелія, яке належало отцю Остаповичу²⁷. Відомий славіст Г. П. Данилевський також опублікував статтю, що у сприятливому ключі відгукувалася про освіту українською мовою в початковій школі.

Навіть незважаючи на те, що ворожий голос Каткова, шефа великоросійської великоросійської імперської партії, отримав дуже потужне підсилення з боку різних людей, Костомаров залишався довгий час навіть після свого відсторонення від університету у вируючому центрі імперії. Він змушений був відмовитися від пропозиції викладати та стати почесним доктором Київського та Харківського університетів. Змушений писати лише російською, свою роботу із надання українству структурних рис він не припиняв до кінця життя впродовж двадцяти років. Доповнення та вставки до перевидань 1870-го та 1884-го років показують, що робота над цим твором продовжувала його приваблювати. Книга Костомарова, вочевидь, відправлялася не лише адресатам по всій Україні, але й до тієї її частини, що була підпорядкована Австрії – до Галичини. Його історичні праці були опубліковані у Львові, головному місті цієї провінції, в 1886–1889 рр. в 11 томах.

Через три роки після його смерті в 1885 р. слово перетворилося на камінь. Міф став догмою, однак у сенсі протилежному тому, який він у нього вкладав. В 1888 р. Олександр III зрозумів усю вигоду, яку можна отримати від настільки популярної фігури, як Богдан Хмельницький, і використав його для своєї пропаганди. В самому центрі Києва велика статуя гетьмана на коні тримає свою грізну булаву, повернувши обличчя до древнього собору святої Софії, щоб означити нерозривний союз Києва з Москвою. В 1954 р. радянський режим, сприйнявши царську традицію та відзначаючи 300-річчя «возз'єднання» України з Росією, здійняв на вершину культ Хмельницького, постать якого поширювалася в тисячах форм мільйонами

²⁷ Переклад Євангелія зі старослов'янської на російську був щойно опублікований уперше. Кріпаки імперії не мали раніше жодного доступу до Святого Писання своєю мовою. Українці змогли з ним ознайомитися рідною мовою тільки в 1905 р.

примірників. Ця статуя, що й нині залишається на своєму місці, символізує сьогодні не стільки так званий союз із Росією, скільки висловлює прагнення до незалежності, яке було ініційоване Костомаровим й здійснене майбутніми поколіннями. У 2002 р. опитування суспільної думки показало, що після всіх великих політичних потрясінь XIX і XXI ст. 83% українців убачають у Хмельницькому найвидатнішого зі своїх героїв. Між 1990 і 2005 рр. історичні твори Костомарова були перевидані дев'ять разів.

II. АДАПТАЦІЯ МЕРІМЕ

1. Передача твору

Ми не маємо жодної певної звістки, яка б вказувала на спосіб, у який твір Костомарова потрапив до Меріме. Це не дає змоги з'ясувати низку ключових питань. Дана праця була йому передана або ж повідомлено про неї, виключно зважаючи на його літературні смаки, чи це зробив якийсь посередник, котрий хотів, щоб письменник дізнався про українофільську боротьбу? Сутність цієї події могла б нам прояснити питання щодо розуміння окремих роздумів Меріме та дозволити краще уточнити цей важливий момент українського впливу у Франції. Через відсутність переконливих документальних свідчень мусимо задовольнитися переглядом кількох гіпотез, котрі майбутні відкриття зможуть спростувати більшою мірою або ж підтвердити, можливо, одну з них, принаймні жодної іншого каналу такої передачі ми нині не уявляємо.

1. П'єр Траар, Моріс Партюр'є, Ксав'є Даркос взагалі не переймалися цим питанням. Аркадій Жуковський в 1987 р. підтвердив, слідом за Монго (1932)²⁸: «Його друг С. Соболевський, перебуваючи в Парижі в 1860–1861 рр., повідомив йому про твори історика та письменника М. Костомарова, котрий щойно опублікував монографію, присвячену видатному геть-

²⁸ *H. Mongault*, op.cit., *Le Monde slave*, n° 9, 1932, p. 369–373.

ману...»²⁹. Мішель Кадо сприйняв це твердження, навіть не намагаючись його перевірити, використавши у багатьох своїх статтях³⁰. Листування Меріме із Соболевським зовсім не свідчить, що цей видатний бібліофіл, ерудит, великий мандрівник, певний час архівіст міністерства закордонних справ Росії, став передавачем того твору, який нас цікавить. Звичайно, його попередні знайомства з найвідомішими письменниками, серед яких А. Міцкевич та О. С. Пушкін, його численні статті до відомого журналу «Русский архив» та його постійні поїздки між Росією й Західною Європою, перетворили його на вишуканого співрозмовника для Меріме. Росіянин А. Виноградов, видавець цієї кореспонденції³¹, підводив до думки, ще до Монго та Жуковського, що Соболевський став головним постачальником російських книг для Меріме. Однак у той момент, коли він, як припускають, міг повідомити про «Богдана Хмельницького» чи передати саму книгу, дипломат щойно завершив чотирирічне перебування в Іспанії, що нам здається не дуже зручним для можливості такого посередництва, навіть якщо він і є найвизначнішою постаттю серед росіян, найкраще поінформованих про смаки Меріме.

2. Другою гіпотезою могла б стати та, що Меріме отримав «Богдана Хмельницького» у скрині, подібній до тієї, яку М. А. Корф йому привіз до Інституту, як ми знаємо, влітку

²⁹ A. Joukovsky, «Prosper Mérimée et la question ukrainienne», dans *L'Ukraine et la France au XIXe siècle*, éd. Michel Cadot, Paris, Presses de la Sorbonne nouvelle, 1987, p. 26. Згаданий автор говорив, що Меріме сконденсував 1300 сторінок Костомарова у 250 [насправді, у 294 – Д. Б.]. Це означає, що він ґрунтувався на 4-му виданні твору Костомарова (1884) у трьох томах. Два томи видання 1859-го року, які використовував Меріме, нараховували не більше тисячі сторінок.

³⁰ Мішель Кадо тут виключно покладався на Аркадія Жуковського щодо української тематики: «Mérimée ou la découverte de la littérature russe» *Littératures* (Toulouse), numéro spécial Mérimée, n° 51, 2004, p. 125 ; «S. A. Sobolevsky [sic], un médiateur interculturel au XIXe siècle», *Plus oultre. Mélanges Daniel Pageaux*, Paris, L'Harmattan, 2007.

³¹ Меріме в письмах к Соболевскому, Москва, 1928.

1853 р.³². Директор Імператорської бібліотеки в Санкт-Петербурзі свідчив згодом про вдячність «літературного світу»³³... Меріме за його твори про російське минуле. Щоправда, нічого не вказує на те, що подібні посилки стали звичною річчю. Попри все, і цей дуже офіційний шлях не можна виключати, тим більше, що барон Корф проявляв багато турботи до Костомарова, відкриваючи перед ним книгосховища своєї бібліотеки. Тому він міг би виявити бажання передати Меріме книгу, що користувалася успіхом і походила з досліджень, яким він посприяв і допоміг молодому історику, котрий нині так блискуче посів кафедру в Санкт-Петербурзі. Меріме, який відкрив для себе цю книгу в січні 1861 р., ймовірно, отримав її наприкінці 1861 р., тобто в той момент, коли зірка Костомарова, як історика, журналіста й борця була ще не затьмарена. Незважаючи на свою тематику не зовсім російську, книга була написана російською мовою, а родина Корфів намагалася уникати українофільства, сприяючи якомога більшому поширенню книг, написаних цією мовою³⁴. Чи не намагалися таким чином представники російської влади отримати нагоду нав'язати своє історичне бачення, що відповідало б духу імперського централізму? І можливо, подібним же чином міркували у Парижі, ті – Лонгінов і Соболевський з їхнього числа – хто дали поштовх присудженню Меріме титулу почесного члена Товариства друзів російської літератури в Санкт-Петербурзі, який його голова Погодін, дуже консервативний історик, захисник імперської єдності надіслав тому 12 квітня 1862 р.? Дуже люб'язно подякувавши 6 червня 1862 р., Меріме, котрий нічого не знав про загострення польських справ і навіть, вочевидь, про українську агітацію, знайшов нагоду зробити реверанс метру національної російської історіографії. Це було не зайвим у момент, коли, читаючи «Богдана Хмельницького», він готував свій нарис про Костомарова, істо-

³² Див. вступне слово до «Les Cosaques d'Ukraine et leurs derniers atamans».

³³ Там само.

³⁴ А. Миллер, «Украинский вопрос», с. 135–136, згадує записку з цього приводу барона Корфа Олександрю II, написану в 1864 р.

рика, котрий потрапив уже в опалу. Політес вимагав виявляти нейтралітет перед лицем бурхливих проблем того часу та вдячність за таку пошану з боку офіційних російських науковців. Набагато пізніше, 7 травня 1867 р., Меріме писатиме Івану Тургенєву зі своєю звичною самоіронією, що він зобов'язаний своїм допуском до російського літературного товариства своєму другу Соболевському і що це провокувало непорозуміння стосовно його російських здібностей, які змушували його сміятися: «Я став таким знаменитим завдяки вам і Соболевському, які зробили мене академіком якоїсь слов'янської академії, і тепер я отримую доволі кумедні повідомлення від людей, які сприймають мою російську серйозно». Один росіянин надіслав свій роман. А один поляк, що відбував колись заслання до Сибіру, просив його про допомогу³⁵.

3. Третій можливий шлях пов'язаний з українсько-російською письменницею Марією Маркович, уродженою Вілінською (1833–1907), котра публікувала свої твори під чоловічим псевдонімом Марко Вовчок. Після розлучення зі своїм чоловіком, якого вона колись супроводжувала у засланні до Чернігова в Україні з 1851 по 1858 рр. (чоловіка було звинувачено на тому ж самому процесі, що й Костомарова, у 1847 р.), вона прибула до Франції наприкінці 1859 р., вже маючи велику репутацію літературної діячки та чарівної жінки. Ще до успіху своїх «Народних оповідань», виданих українською мовою Кулішем в 1857 р. в Санкт-Петербурзі, вона стала музою українофілів. Багато діячів були закохані в неї. Куліш підготував один її начерк у російському перекладі, котрому Іван Тургенєв надав потрібної форми й опублікував разом із вступним словом у червні 1859 р. Костомаров, потайки закоханий у неї, опублікував цей твір також поряд з іншими, в тому числі схвальний відгук у журналі «Современник». Між іншим він часто приймав Вовчок у себе в гостях, на своїх вечорах по вівторках. Куліш, також закоханий, хотів приєднатися до молодої жінки у Берліні, куди, як з'ясувалося, вона приїхала з Тургенєвим. Його відчай можна порів-

³⁵ С. G., t. XIII, p. 499.

няти хіба що з відчаєм Костомарова, який колись розмірковував про самогубство, щось подібне бачимо й у поета Шевченка, змученого засланням і алкоголем. Цей епізод дуже забавляв тимчасового переможця, який писав своїй коханій жінці у червні 1859 р.: «Новини з Росії дійсно не дуже веселі, але що поробиш? Немає ліків від цієї хвороби. Зрештою, заспокойтеся: Шевченко не повіситься, Куліш не пустить собі кулю в голову, Костомаров, вочевидь, не кинеється у воду, однак я повторю це знову, що поробиш? Він живе вами та для вас. Ви тепер далеко... Він не з тих, хто вміє приборкувати свої сентиментальні почуття, сповнюючи свою душу іншою поживою... Залишається сподіватися, що він добре поміркує, перед тим як зробити стрибок». Згодом Тургенєв утішатиме її, говорячи, що вона ще молода й називатиме її своєю «милою супутницею»³⁶. Зупинившись на короткий час у Парижі, а потім надовго поселившись у Неї, з листопада 1859 по 1866 рр., перед поверненням до Росії, де віднині писатиме лише російською (українська мова потрапила під заборону), вона продовжувала розбивати серця. Її соціальні ідеї були протилежними ідеями Меріме, який знав її твори завдяки Тургенєву та побоювався її радикалізму: «Оповідання Марко Вовчок дуже печальні. Мені здається, вони належать до роду тих творів, які надихають сервів розпорювати животи своїм сеньйорам. Отже, варто їх сприймати за різновид соціалістичного вчення»³⁷. Однак цей жах не був для нього аж таким нестерпним, адже він намагався нашвидку руку перекласти один уривок, а згодом зайнявся перекладом з російської на французьку оповідання Марко Вовчок «Козачка», про що знову казав Тургенєву в 1869 р.³⁸ Цілком ймовірно, що на час свого прибуття до Франції Марко Вовчок уже володіла приміром костюма-

³⁶ Письмо от 18/30июня 1859 г., Полное Собрание Сочинений и писем в двадцати пяти томах. Письма в тридцати томах. Москва, Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, 1961–1968, Т. III (1856–1859), 1961, с. 309.

³⁷ Lettre du 12 juin 1860, C. G., t. IX, p. 501.

³⁸ Lettres des 10 février et 10 juillet 1869, C. G., t. XIV, p. 388–389 et 546.

ровського «Богдана Хмельницького», який був найбільшою видавничою сенсацією 1859-го року. Її чоловік жваво підтримав вихід творів Костомарова у 1857 р.³⁹ Автор «Богдана Хмельницького» яскраво засвідчив їй свою любов. Чи збиралася вона посприяти французькому перекладу для поширення українофільської справи, а може, щоб потішити професора? Можливо, ми надаємо занадто великої важливості речам, які не мали дуже великого успіху до публікації її «Марусі» російською мовою в 1871 р., а згодом – публікації цього твору Гетзелем, котрий також був закоханий у неї! Про жодний прямий контакт між Меріме та Марко Вовчок невідомо.

4. Чисельні зустрічі та обміни листами між Меріме та Іваном Тургенєвим відмічаються між 7 березня 1857 р. та 14 березня 1869 р., тому останній теж добре підходить на роль можливого посередника в справі передачі костомаровського «Богдана Хмельницького» на стіл Меріме. На жаль, жодна річ у листах, розвідках таки дослідників, як М. Партюр'є, А. Фіфільс, «Зошитах Івана Тургенєва» А. Звігільського, не приносить уточнень з цього приводу. Прохання Меріме про допомогу у перекладі до російського письменника, про які ми згадуємо знову й знову, жодним чином не висвітлюють джерело цієї передачі. Як і в попередніх ймовірностях, хоча співпадіння викликають спокусу визначити саме це джерело посередництва, без сумніву, належало б тоді як і у вищенаведеному випадку зробити наголос на закликах до ознайомлення з українофільством. Тургенєв цікавився Костомаровим не лише як своїм суперником у змаганнях

³⁹ Листи Марка Вовчка (Lettres de Marko Vovtchok), Kiev, Наукова Думка (La Pensée scientifique), t. I (1850–1871), 1984, лист від 27.IX/9.X 1857 до О. Марковича. У Парижі Марко Вовчок продовувала контакти зі своїми прихильниками, котрі залишалися у Санкт-Петербурзі. В листопаді 1859 р. вона писала по-українськи Тарасу Шевченку і цього листа «з насолодою» прочитали Білозерський і Костомаров, які скористалися ним, щоб просити нарис для «Основи» у лютому 1860 р., а також просили її портрет, який Куліш виявив бажання опублікувати. Див. листи В.М. Білозерського від 4/16.XI.1859 та П.О. Куліша від 27.II/7.III.1860 у праці Листи до Марка Вовчка, Т. I (1850–1869), 1979.

за прихильність Марко Вовчок. Він був з числа тих російських письменників, яких приваблювало українофільство, оскільки воно тоді пов'язувалося із скасуванням кріпацтва. Автор «Записок мисливця» та перекладів оповідань Марко Вовчок також підтримував контакти з П. В. Анненковим, О. Ф. Писемським, Л. і О. Жемчужниковими, не кажучи вже про Куліша, котрий йому постачав нариси та свої переклади з української мови (доказ того, що ця мова була йому не настільки знайома, як про це гадав Меріме). Він підтримував листування з В. Я. Карташевською, котра разом зі свої чоловіком М. Я. Макаровим мала тісний зв'язок з гуртом навколо «Основи». В квітні 1859 р. Він з запалом говорив про це середовище: «Що робиться у Вас, у Вашої родини та у Вашому невеличкому чарівному малоросійському світі?»⁴⁰. Ми знаємо, що він був присутній на публічній дискусії між Костомаровим і Погодіним 19/31 березня 1860 р. про витоки Русі. Заради цього він навіть переніс обід, який повинен був мати з Я. П. Полонським у Санкт-Петербурзі⁴¹. Можна бути переконаним, що, зважаючи на ту велику славу, яку отримав костомаровський «Богдан Хмельницький», Тургенев володів цим твором. Чи привіз він його до Парижа? Дана річ видається не такою впевненою, коли подивитися на його прохолодну думку про історика, коли він у Парижі на початку 1862 р. дізнався, що колишній в'язень – подібно до Достоевського, якого змінило заслання – став на шлях лояльності щодо влади, і, більше того, відмовився призупинити свої курси, викликавши загальний осуд серед своїх студентів. П. В. Анненков розповідав йому про жарти та кепкування над Костомаровим, які його дуже обурювали та на які зі своєї кафедри він відповідав, що «не гратиме роль гладіатора в такій гидкій атмосфері та гнилому дусі лібералізму цієї молоді...»⁴². У відповідь на це Тургенев висловив своє здивування: «Нічого

⁴⁰ 31березня/12 квітня 1859, Письма, вказ. тв., Т. III (1961), с. 288.

⁴¹ 18/30 березня 1860, напередодні розладу, там само, Т. IV (1860–1862), с. 56.

⁴² Лист Анненкова, датований 15/27 березня, наведено в нотатках. Там само, с. 366.

сказати, які пристрасті розгортаються у вас в Петербурзі. Це нагадує справжнє варево! Ось Дюкро-Дюмніля-Костомарова освистали!»⁴³. Таке уподібнення Костомарова до «Дюкро-Дюмніля» (точніше, Ф.-Г. Дюкре-Дюмініль (1761–1819), популярний романіст, якого Тургенєв читав у дитинстві) свідчить про досить неприховане кепкування. Однак ще довгий час він буде уважно слідкувати за творчістю Костомарова. Наступного року він проситиме в цього ж самого кореспондента відправити йому в Париж два томи нових публікацій історика «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада»⁴⁴, між тим як його зв'язки з Меріме залишатимуться тісними. Кожного разу повертаючися з мандрівки, саме йому Тургенєв наноситиме перший візит. У березні 1864 р. він писав І. А. Гончарову: «Я ще не мав часу бачитися з кимось: провів дві години у Меріме»⁴⁵. Далі він питатиме про новини з університету, це підштовхує до думки, що він міг про це також говорити з Меріме. Згадаймо, що в той момент 7/19 березня 1864 р. історико-філологічний факультет був змушений відмовити Костомарову в званні почесного професора, з причини, як записано в протоколі, його «сепаратизму та антинаціональної особистості»⁴⁶. Через багато років, у 1875 р. ми побачимо, що Тургенєв буде цікавитися здоров'ям хворого історика, радітиме його одужанню та чекатиме з нетерпінням на завершення його історичного роману «Кудеяр», щоправда, цей роман його знову розчарує⁴⁷.

5. Потужне відлуння творів Тургенєва у Франції нас підводить до розуміння дуже недбалого вивчення цієї постаті та її співпраці з Марко Вовчок, котра також яскраво проявилася в тій

⁴³ Лист П.В. Анненкова, 25 березня/6 квітня 1862, там само, с. 366.

⁴⁴ Лист від 19 січня 1863, там само, Т. V, с. 87. Йдеться про книгу, яка щойно вийшла і яку анонсувала «Северная пчела», під назвою «Северно-русские народоправства во времена удельно-вечевого уклада», Санкт-Петербург, 1863.

⁴⁵ Лист Тургенєва І. А. Гончарову, 14/26 березня 1864, Т. V, с. 239.

⁴⁶ Там само, примітка 7, с. 628.

⁴⁷ Листи Стасюлевичу, 6/18 березня 1875 та П. В. Анненкову, 17/29 квітня, 1875, там само, Т. IX, с. 41: «“Кудеяр” очень плох».

же Франції, хоч і скромніше. Однак якщо безперечно поширення симпатії до українофільства зовсім не пояснює від кого відбулася передача «Богдана Хмельницького» Меріме, попри все, дозволимо собі краще розглянути розмаїття можливостей, які виявляються нашої увазі, та висвітлити контекст публікації даного твору.

Хто, наприклад, підштовхнув паризького друкаря А. Франка перевидати в 1859 р. «Історію війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, опубліковану в 1663 р. та перевидану в 1668 р.⁴⁸? Варто відзначити ще й такий неймовірний факт, що в короткій передмові, Франк віддається роздумам про причини занепаду Польщі, які виглядають дуже подібними до думок Костомарова та є ще ближчими до останніх сторінок «Хмельницького» Меріме:

Його оповідання... робить наголос на пильному спостереженні й являє справжній інтерес для всіх тих, хто є небайдужим до літописів та мінливостей долі колишнього Польського королівства. Дійсно, криваві сутички, які воно мало з цією хороброю козацькою нацією⁴⁹, численні битви, які воно мусило витримати з супротивником, результатом чого стало потраплення під владу Росії⁵⁰, такими стали передумови

⁴⁸ Автор нагадує у присвяті свого твору, що перед тим як стати «королівським радником при монетному дворі», він, подібно до Боплана, брав участь у війнах, які він описав, згодом, завдяки цьому знайомству, командував 2400 польськими [козацькими?] піхотинцями під час першої облоги Дюнкерка під проводом Людовіка XIV. Костомаров подає оригінальну назву цієї книги в своїй бібліографії, п°55. Паризьке перевидання було зроблене в 1859 р. і вміщено до 7 тому *Bibliothèque russe et polonaise* видавництва А. Franck. Розповідь П. Шевальє уривається на 1651 р. Пропущена Меріме в 1863 р., ця книга фігурує у виданні Леві у 1865р. (р. 35, note 1). Нове перевидання із вступом і нотатками було підготовлене Максимом Дешане у серії «*Présence ukrainienne*», Paris, L'Harmattan, 2014, 189 р.

⁴⁹ Можна пригадати, що після 1857 р. ідея «козацької нації» почала знову сприйматися в Росії завдяки Костомарову. Меріме говорив про неї навіть у 1854 р.

⁵⁰ Кліше, яке спростовували Костомаров і Меріме.

занепаду Польщі та її поділу. Якби трон Ягеллонів завжди мав опертя на козаків, він не був би звернутий з такою легкістю; якби польські вельможі не звалили на себе непідйомний тягар пихи та влади й не втручалися через своє невід'ємне право до справ релігії, як їм заманеться, вони б не стали свідками того, як століттям пізніше були забрані їхні власні привілеї та прерогативи. Завжди, завжди карають через ту річ, через яку люди згіршили. Поляки несправедливо відібрали в козаків релігійну свободу й політичну рівність: згодом і самі це втратили. Якщо такий важливий урок буду отриманий від книги П'єра Шевальє, її новий видавець не шкодуватиме про час, який він присвятив її воскресінню, а його читачі не витратять години даремно, приділивши цьому твору свою добру увагу⁵¹.

6. Іншим свідченням цієї «доброї уваги», датованим 1861-им роком, тобто роком, коли «Богдан Хмельницький» потрапив до рук Меріме, є віднайдення серії публікацій, зроблених під егідою іншого паризького друкаря, Ж. Тешенера, підготовлених одним з російських аристократів, навернених до католицизму, який осів у Франції та не приховував, що його діяльність була напряму пов'язана з еволюцією суспільної думки в Росії, на той час сприятливої до українофільства. Поміж дев'яти назв зі своєї «*Bibliothèque russe*» князь Августин (Огюстен) Голіцин перерахував серед іншого два тексти XVII ст. – про Лжедмитрія та про Стеньку Разіна⁵². Він включив сюди також рукопис, що належав до тієї ж епохи й прославляв утворення в 1596 р.

⁵¹ Ibid., p. 3.

⁵² Discours merveilleux et véritable de la conquête faite par le jeune Demetrius grand-duc de Moscovie, du sceptre de son père, en ceste année 1605..., nouvelle édition annotée par le Prince Augustin Galitzin, Paris, Techener, 1858; Récit du sanglant et terrible massacre arrivé dans la ville de Moscou, ainsi que la fin effrayante et tragique du duc Demetrius, 1606, traduit pour la première fois en français, 1859; Relation des particularitez de la rebellion de Stenko Razin contre le grand duc de Moscovie. Épisode de l'histoire de Russie au XVIIe siècle, précédé d'une introduction et d'un glossaire par le prince A. Galitzin, Paris, J. Techener, 1856.

уніатської церкви, яка прилучила значне число православних Польської Русі до католицизму⁵³.

Однак найважливішим для нас є те, що наприкінці 1860 р. Августин Голіцин зазначив у своїй короткій передмові до перевидання Левассера де Боплана⁵⁴. Він розпочав з підкреслення того, що Україна давно утворила націю:

Рідкість оригінальних видань де Боплана⁵⁵ є не єдиним мотивом, який змусив нас присвятити саме йому дев'ятий випуск нашої «*Bibliothèque russe*»... Ми неймовірно вдячні йому за те, що він показав козаків, безмежно ревнивими до своєї незалежності, як жоден інший народ у світі, й, виходячи з цього добре встановленого факту, ми хотіли б, щоб наслідком цього стало те, що оцінка козацтву не була більше несправедливо перенесена на всю націю з насмішкою та жахом...

...Україна безумовно достойна набагато більшої уваги... Ми побачимо в Боплана, що за двісті років жодним чином не втратили свого значення його повідомлення та відкриття про буття однієї з найбагатших країн Європи⁵⁶.

Як висновок, російський князь повідомляв французам, що цар-визволитель, звільнивши кріпаків, щойно погодився на публікацію для цього південноросійського населення журналу, підготованого Костомаровим і його друзями. Він лише помилився в назві цього часопису, яка не була ще остаточно узгоджена. Однак когось може вразити те, наскільки князь був обізнаний з подіями, що відбувалися у Санкт-Петербурзі: «Нам

⁵³ Discours sur l'origine des Russiens et de leur miraculeuse conversion, par le cardinal Baronius, traduit en françois par Marc Lescarbot, nouvelle édition revue et corrigée par le prince Augustin Galitzin, Paris, Techener, 1856.

⁵⁴ Description de l'Ukraine depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transylvanie, par le chevalier de Beauplan, nouvelle édition publiée par le prince Augustin Galitzin, Paris, Techener, 1861.

⁵⁵ Зауважимо, що з великими труднощами Меріме зміг знайти один примірник у серпні 1852 р.

⁵⁶ Levasseur de Beauplan, op. cit., p. XI–XV.

здається вчасним повернути до цієї країни увагу у мить, коли вона нарешті може отримати ласку від мудрої діяльності володаря, кожен проект якого позначений прагненням величі та важливості⁵⁷». Одна нотатка уточнює, що це за проект:

1 січня 1861 р. у Санкт-Петербурзі має вийти журнал, покликаний слугувати друкованим органом інтересів саме цієї країни. І не можна вважати недоречним, що ми воліємо надати цьому повідомленню такої важливості. Цей журнал називатиметься «Вісник України» та, звичайно, буде редагуватися людьми, сповненими як таланту, так і патріотизму⁵⁸.

Ще одна річ щодо намагань виявити передавача твору Костомарова Меріме. Ім'я А. Голіцина з'явиться лише в XIII томі «*Correspondance générale*» [«Загального листування» – *С. Л.*], у якому Голіцин, котрий мешкатиме у Каннах в 1867 р., спробує перекласти роман «Дим» Тургенєва й проситиме кілька підказок у Меріме. Ніщо не заважає нам думати, що у Парижі він міг мати безпосередній зв'язок з Меріме, обходячись без листування. Але нічого це і не стверджує. Однак варто пригадати, що, презентуючи в липні 1861 р. костомаровський «Бунт Стеньки Разина» в «*Journal des Savants*», Меріме вже засвідчив своє знайомство з перевиданням старовинного французького тексту про Разіна все того ж Голіцина. Дві праці Костомарова, які виявляться в 1865 р. в цьому ж виданні могли бути передані вже згаданим російським князем-українофілом.

2. Меріме за роботою

Не будемо більше губитися в здогадках, огляньмо, завдяки безцінному зібранню Моріса Партюр'є, що ж нам повідомить «Загальне листування» Меріме про його роботу над своїм «Богданом Хмельницьким».

Перша епістолярна згадка про книгу, стосовно якої Меріме збирався опублікувати відгук, не згадуючи ніде імені автора

⁵⁷ Ibid., p. XV.

⁵⁸ Levasseur de Beauplan, op. cit., p. XV.

своїм французьким кореспондентам (він його наводив лише в листах до своїх російських кореспондентів), міститься у листі до Женні Дакен від 6 січня 1862 р. А місяцем пізніше ми вже бачимо Меріме, який розпочав писати свій відгук⁵⁹. Якщо ми припускаємо, що Меріме прочитав обидва томи костомаровського твору перед тим, як сісти за роботу, бо видається малоймовірним, щоб він узявся за створення цієї адаптації ні з того, ні з сього, і якщо врахувати посередню якість його вмінь у російській мові, котрою ми володіємо дуже добре, треба притати до думки, що він повинен був отримати цю книгу кількома місяцями раніше, інакше кажучи, в другій половині 1861 р., і, нашвидкуруч розібравши її, прийнявся «перетравлювати» її наприкінці січня – на початку лютого 1862 р.

Я прочитав в одній російській книзі історію ще одного козака, набагато освіченішого за Стеньку Разіна, який мав нещастя називатися Богдан Хмельницький. З ім'ям таким складним для вимови зовсім не дивно, що він залишився невідомим нашим західним добродіям, котрі тримають у пам'яті тільки імена, які мають грецьке або латинське походження...⁶⁰

Треба зауважити, що більша частина листів за 1862 і 1863 рр. написана з гостинних будинків чи імперських резиденцій, куди Меріме переїжджав, слідуючи за двором. Це надає «роботі» над «Богданом Хмельницьким» характеру дилетантського; у будь-якому разі, робота ця мало нагадувала концентрацію ерудита, зануреного в комплексні джерела, котрого уявляли собі захоплені критики, про яких ми вже неодноразово говорили. Звичайно, можна собі уявити його працюючим з раннього ранку до пізнього вечора й усю ніч, однак наступна згадка, що засвідчує його інші турботи та є сповненою самоіронії, дуже відрізняється від першої та показує нам відпочивальника на курорті, схвильованого то своїми болями в спині, звичайно реальними, то, в іншому випадку, біллю в легенях; саме від цієї хвороби він і помре кількома роками пізніше:

⁵⁹ Див. його лист Альфреду Араго, 16 лютого 1862, *C. G.*, t. XI, p. 46.

⁶⁰ До Женні Дакен, 6 січня 1862, *C. G.*, t. XI, p. 6.

Мене змусили приймати якісь ліки та стріляти з лука. Я взяв акварель і описую життя чоловіка великого, але невідомого, якого звали Хмельницький...⁶¹

Якщо слідувати Траару, котрий переконує, що ця робота, згадана кількома словами, була скоріше графоманією, яка відбувалася в порожнечі старості через острах перед байдикуванням, то, подібно до нього, прийдемо до жахливого припущення: «Ці переклади – якщо вони насправді цілком належать Меріме – доводять, що автор «Кармен» зробив суттєвий прогрес у знанні російської мови...»⁶². А чи не якийсь літературний негр створив цей переклад, котрий Меріме згодом відполірував? Ось таке припущення! Навіть якщо Траар і не є критиком, котрий цілковито заслуговує на довіру, дослідження, по можливості більш повне, ніж у нього, не в змозі відкинути це запитання, яке закликає до здорового глузду. Одна річ є зрозумілою, ні сам Меріме, ні його російські порадики не знали добре української мови. Численні цитати Костомарова цією мовою створювали для нього проблему, тому, після певних спроб і консультацій, Меріме змушений був відмовитися від більшості з них. Між тим, як третій лист, у якому згадується «Богдан Хмельницький», від 25 липня 1862 р., цікавиться у мадам Лагрене (уродженої Дубенської), своєї викладачки російської мови, котру П'єр Гонно гарно представив у своєму вступі до «Лжедмитрія»:

Чи знаєте ви козацьку мову, мадам? Запорожці, схопивши юного Потоцького, сказали йому: «Бидный пане Степане, не попав, небоже, на Запороже, не найшов, небоже, горазд шляхту»⁶³. Двоє росіян, до яких я звернувся по допомогу, нічого не второпали. Чи не може бути так: Бедный Пане Степане не попадай на запороже... Бідний Етьєн, не потрапляй до країни запорожців... «Не найди набєги горязд шляхту»: остерігайся робити набіги на польську шляхту... Таке тлумачення мені видається досить ризикованим⁶⁴.

⁶¹ Лист Альфреду Араго, 16 лютого 1862, *C. G.*, t. XI, p. 46.

⁶² *P. Trahard, La Vieillesse de Prosper Mérimée*, op. cit., p. 203.

⁶³ *Костомаров*. Богдан Хмельницький. Т. 1. 460 с. С. 122.

⁶⁴ Лист мадам де Лагрене, 25 липня 1862, *C. G.*, XI, p. 156.

Це походило більше на галімацью. Порадники Меріме могли ще менше йому допомогти, оскільки у виданні Кожанчикова містилася помилка друку, що перетворила «шляху» на «шляхту» (отже, польська знать постала замість дороги). Ніхто, як не намагався, не міг нічого зрозуміти, тому ми не знаходимо цієї цитати у пасажі про загибель Стефана Потоцького⁶⁵.

Два місяці потому, 27 вересня 1862 р., зі свого заміського будинку на Вілла Євгенія в Біаріці, він подав Женні Дакен нову звістку про просування його інтелектуальної справи, як у горах, так і на березі моря:

Незважаючи на променеди та кухню, я мало працюю; я написав у Біаріці та на Піренеях більше половини тому. Це знову-таки історія одного козацького героя, яку я подам до «*Journal des Savants*»⁶⁶.

«*Journal des Savants*» – це найстаріше у Європі літературне та наукове періодичне видання, створене в 1665 р. Після перерви в добу Великої Французької революції воно було відновлене в 1816 р., редагувалося членами Французького інституту та друкувалося в Національному видавництві. Головним його редактором з 1838 по 1872 р. був П'єр-Антуан Лебрен. Саме останньому Меріме адресував 25 листопада 1862 р. повідомлення про свій нарис, який цей журнал мав опублікувати в одному номері, котрий не був ще остаточно визначений, оскільки впродовж довгого часу, як це зазначає Г. Кошері у своїй «Історії «*Journal des Savants*»», зобов'язання, визначене розпорядженням від 1828-го року, що обмежувало подібні нариси кількома сторінками, не виконувалося суворо. Збираючись залишити Париж і вирушити до Канн, Меріме написав своєму колезі:

⁶⁵ Les Cosaques d'autrefois, 1865, р. 39–40. Партюр'є подає у примітці 2 цієї книги гарний переклад, який став можливим, завдяки виправленням, зробленим Костомаровим у четвертому виданні 1884-го року, с. 283. Від такого Меріме часто відмовлявся, натрапивши на цитати українською.

⁶⁶ С. G., t. XI, р. 189.

Знаю, що обіцяв вам невеличку та кумедну козацьку історію. Але я вас не підловлював по-зрадницьки. Вона буде доволі довгою і не дуже веселою, тут людей саджатимуть на палю, здиратимуть з них шкіру й вішатимуть без розбору. Будьте ласкаві, прочитайте цей маленький уривочок, який не складає і п'ятої частини біографії мого героя. Якщо це вас не злякає та ви не вважатимете цю річ занадто затягнутою, ви могли б змусити прочитати першу статтю на одній з наших рад. Я відправив би вам з Канн відкорегований зразок, а слідом ще один, коли він буде повністю готовий. Якщо тільки ви не чекатимете на моє повернення, що, можливо, було б на краще. Зрештою, використайте це, як вам заманеться.

Зауважте читачу, що варто вимовляти *Bogdan*, як наче б то це було написано *Bohhdane*, а *Chmielnicki* – як *Khmiel'nitski*. Треба було б п'ять чи шість років перебувати в Росії чи Польщі, щоб вимовляти якимось так [*sic*].

P. S. Моя адреса буде в Каннах і ви зможете мені переправляти зразки на маршала Ваяна, котрий передає мені щотижня пакет з іншими зразками, разом з кореспонденцією Наполеона I⁶⁷.

Редактор журналу міг тільки погодитися з виконанням постанови члена Академії словесності та вишуканого письменства з листопада 1843 р., а також члена Французької академії з березня 1844 р. Член ради «*Journal des Savants*», Меріме замінив у ній Катремера де Кінсі на його посаді асистента в 1858 р. та скромно підкреслював свою близькість до двору Наполеона III, мимохідь згадуючи, яку почесну справу йому довірив маршал Ваян, міністр імператорського дому. Хід без будь-яких зволікань нарису такого метра ставав ще більш безпроблемним, зважаючи на те, що з 1861 р. Меріме став близьким другом Віктора Кузена (якому він навіть підшукав житло у Каннах) і що тут був присутній учень, секретар і біограф останнього Жуль-Бартелемі Сент-Ілер, котрий трьома днями пізніше читав перші сторінки «Хмельницького» на раді журналу.

Бартелемі Сент-Ілер міг бути лише вдячним Меріме: десятьма роками раніше, в 1852 р., саме той висунув його кандидатуру до згаданої ради, щоб дозволити йому посісти це місце. Тож, за

⁶⁷ C. G., t. XI, p. 244.

відсутності автора Сент-Ілер мав за честь 28 листопада презентувати початок «Хмельницького» присутнім академікам⁶⁸. Поданий таким чином перший уривок зміг з'явитися вже у січні. Машину було запущено, тому треба було йти до кінця сторінками двотомника Костомарова.

5 грудня 1862 р., видатний француз, однак поганий географ, Меріме знову запитував свою викладачку через посередництво її дочки Ольги де Лагрене:

Мадам, чи не знає часом ваша мати, як називається польське місто, яке російською зветься Львов [Lvov]⁶⁹?

Щоправда, це місто, яке належало Австрії після першого поділу Польщі в 1772 р. і яке на той час було перехрещене на Лемберг, але називалося також і Леополь, могло бути не дуже відомим французам доти, коли воно знову стало польським у 1919 р. під назвою *Lwow* чи коли воно знову стало українським у 1945 р. і зветься як і зараз – Львів. Меріме отримав правильну відповідь. Її можна знайти в «*Journal des Savants*» на сторінці 81 «Козаків давніх часів»: «Переможна армія за три дні дійшла до Львова (Лемберга)...».

Наприкінці 1862 р. переклад костомаровських українських фраз ставав для Меріме все більшою та більшою проблемою. Він говорив про це з Тургенєвим перед відправлення до Канн, де збирався провести багато часу, однак змушений був знову й знову звертатися до російського письменника, котрий, вочевидь, мусив розуміти українську мову хоча б тому, що робив пере-

⁶⁸ Див. Préface de Félix Chambon aux Lettres inédites de Prosper Mérimée, Laval, L. Barnéoud, 1900, p. LXXXVI. Траар зробив узагальнюючий висновок з листа за 28 листопада 1862 р. від Бартелемі Сент-Ілер, наведеного Шамбоном, що «читання цих статей [шести статей! – Д. Б.] було зроблене на раді «*Journal des Savants*» Бартелемі Сент-Ілером й отримало великий успіх». (La Vieillesse de Prosper Mérimée, op. cit., p. 189, n. 1) Однак на цей день був прочитаний лише перший епізод, і нічого не дозволяє стверджувати, що наступні епізоди були зачитані також.

⁶⁹ С. G., t. XI, p. 249.

клади творів Марко Вовчок, хоча, як ми знаємо, той теж інколи потребував допомоги в цій справі. 20 грудня 1862 р. Меріме нагадував Тургенєву:

Я тут роблю невеличку річ для «*Journal des Savants*» про мсьє Костомарова та Хмельницького. Ви надали мені переклад такої козацької фрази: «Король, як король, але ви королевенята бройте много и наброильте». Я її записав під вашу диктовку, але забув у Парижі; чи не були б ви ласкаві зробити цю річ повторно. Мені здається, що «бройте» означає «бродить», тобто «ідить». Однак я не знаю, що робити з «наброильте»⁷⁰.

Ми повернемося при порівнянні текстів до цього розлогого пасажу з довгими українськими цитатами, включеного Костомаровим навмисно, однак зможемо побачити, що навіть відповідь Тургенєва не допомогла йому вийти з утруднення.

Трьома днями пізніше, 23 грудня 1862 р., Меріме надіслав відкороговані начерки своєї першої частини твору Лебрєну через посередництво маршала Ваяна та вклав у пакет коротку записку для Лебрєна. Ваяну він сказав:

Ось начерки для «*Journal des Savants*», які, незважаючи на свою недолугість, я мушу відправляти за наполяганням мсьє Лебрєна... Нині я лежу в ліжку, страждаючи від пекельних мук у попереку, і єдине, що я можу у вас попросити, це передати мої начерки мсьє Лебрєну⁷¹.

Він повідомляв Лебрєну про хід своєї роботи, завершивши її другий епізод:

Ось виправлені начерки. Крім того, тут є і друга стаття, за якою незабаром послідує й третя, котра, на жаль, не стане останньою. Можливо, я сам вам її принесу, якщо громадські справи мене потребуватимуть... Ви можете висловити запе-

⁷⁰ С. G., t. XI, p. 263. «Гарний» переклад, який наводить Партюр'є не є переконливим: «королевенята» не може означати людей короля, а лише придворних, як цим ім'ям називали в Україні впливових панів і магнатів.

⁷¹ С. G., t. XI, p. 267.

речливу думку, що нехай той чортяка сам виправляє свої начерки, раз він прямий як свая та лежить на спині...⁷²

Тож ми проштрикнули мильну бульбашку загального обоження цього добровільного мученика, його задоволення від труднощів такого довгого оповідання, написаного складною мовою й сповненого жахів, фізичних страждань, котрі всі треба було здолати, щоб досягти визначеної мети. Кількома днями пізніше у новому листі до Івана Тургенева від 27 грудня відчуваємо філологічне сум'яття перекладача, оскільки стиль його героя, що висловлювався мовою, якою Меріме не володів, залишався йому незрозумілим, і це створювало найфантастичніші припущення:

Я дякую вам за переклад з козацької мови «бройте и набро-илисте». Я дуже добре розумію, однак не можу ще підібрати французький вислів для перекладу цієї фрази. Погляньте, як ви знаходите, чи міг би такий стиль бути притаманний Хмельницькому: «ви вчинили серед нас розгардіяш; тож треба тепер заплатити за побиті горщики», або так «ви у нас гуляли, як душі завгодно, дивіться, щоб животи не скрутило»⁷³.

Меріме іронічно оцінював жорстокість, котру він знайшов у «Саламбо», який щойно з'явився. Він порекомендував Женні Дакен прочитати його 3 січня 1863 р., кумедно порівнюючи цей твір з отриманою ним працею Костомарова:

Шкода, що ви не читали «Саламбо». Це правда, що там є цілковите божевілля та ще більші страждання й гидоти, ніж у «Житті Хмельницького», але зрештою, там є талант і ми отримуємо від автора думку цікаву та ще більш привабливу для його прихильників, городян, котрі хотіли б говорити про різні речі з порядними людьми⁷⁴.

Потім він порадив їй прочитати «Батьків і дітей» Тургенева, яких він читав російською та вихід яких очікувався французькою. Він повідомив їй про суперечку, викликану цим рома-

⁷² С. Г., т. XI, р. 267.

⁷³ С. Г., т. XI, р. 275.

⁷⁴ С. Г., т. XI, р. 288.

ном у Росії на сторінках «Современника», додавши: «Це, на мій погляд, досить добрий знак того успіху, який здобуває твір, звільняючи у такий спосіб суспільство з ланцюга». Однак Меріме й надалі продовжував не згадувати про той розголос, який Костомаров викликав у Санкт-Петербурзі, і важко собі уявити, щоб він про це не знав. Він продовжував презентувати свій великий нарис як своєрідну буфонаду, сповнену посадження на палі:

Гадаю, що дам вам почитати й другу частину «Хмельницького», у якій я виправив недоліки під час лежання на спині. Ви побачите у ній велике число козаків, посаджених на палі, та євреїв, з яких живцем здирають шкіру.⁷⁵

Починаючи з 6 січня 1863 р. листи з Канн до Лебрена показують, що Меріме, залишаючись на місці, намагався накопичувати сторінки для «*Journal des Savants*», які засвідчували б про його безперервну академічну діяльність. Він зробив справою честі випередити потреби журналу:

Я припускаю, що ви отримаєте від мсьє маршала одну маленьку й кумедну штуковину, яку я вам надіслав минулого року. Вона містить продовження, яке я надаю вашій увазі, однак я думаю, що ви не занадто поспішаєте й могли б почекати до 20-го числа цього місяця. Тоді б ви побачили, що я поспішаю з цим зверненням і роблю в той же час ту справу, яка, на мою бід, не стане останньою втіхою, що мені доведеться отримати на раді. Якщо ж однак ви потребуватимете негайної копії, я вам її надішлю відразу, як ви в мене її попросите, скориставшись маршальською поштою...

Не затрудніться написати мені, якщо ви не потребуєте прози⁷⁶.

⁷⁵ Ibid., Партюр'є уточнює, що ця частина з'явилася в «*Journal des Savants*» у лютому 1863 р..

⁷⁶ С. G., t. XI, p. 294–295. Звернення, про яке йдеться тут, є відповіддю сенату на тронну промову Наполеона III. Одним з найяскравіших питань стало ставлення суспільства до кривавих репресій, здійснених росіянами під час варшавського повстання. Люб'язність, з якою Меріме іронічно намагався вплинути на раду журналу, була,

Як ми вже зазначали вище, згадуючи про контакти офіційного російського світу з Меріме, вони мали привести його до обережності у висловленні певних точок зору перед лицем дискусії між великоросіянами й українофілами. Чи не є симптоматичним, що, подякувавши 6 червня 1862 р. Погодіну, противнику Костомарова, історик-каділоносцю Миколи I й голові Товариства друзів російської літератури, за відзнаку, отриману в квітні, Меріме відчував потребу шість місяців потому, 9 січня 1863 р., нагадати про це визнання Соболевському й підкреслити у той же час, як цей українець його дратує.

Я нещодавно написав до Товариства любителів російської літератури, щоб подякувати йому за виявлену щодо мене честь.

Меріме зазначив, між іншим, що він мимоволі занурився у проблему, котра йому є чужою:

Я відправив нарис до *«Journal des Savants»* щодо твору мсьє Костомарова про Богдана Хмельницького. Я сердитий на нього за те, що він вставив стільки малоросійської мови у свою книгу. Без Тургенєва я б ніколи з цим не впорався⁷⁷.

13 січня 1863 р. він повторював Лебрену те, що говорив тижнем раніше:

Ось виправлені начерки. Я поки не відправляю вам третю статтю, яку привезу незабаром, втім ви маєте копію в шухляді. Будьте ласкаві зробити для мене кілька екземплярів окремо, десь дюжину, не більше⁷⁸.

насправді, не просто привілеєм, якого він просив: робочий стіл публікації демонструє, що велике число академіків писали тоді нариси, які перетягувалися з номеру в номер.

⁷⁷ С. G., t. XI, p. 298. Партюр'є уточнює, що третя стаття з цього приводу з'явилася у березні 1863 р. Ми зауважимо, що Меріме не використовував термін «українець» чи «козак», однак тільки «малорос», що позначає вплив на вивчення костомаровської тематики Соболевського, котрий був прибічником Великої Росії.

⁷⁸ С. G., t. XI, p. 302.

Перебування в Каннах тривало довгий час з 1863 р. Починаючи з січня, Європа звернула свій погляд до Варшави, де щойно спалахнуло друге за століття польське повстання проти Росії. Пристрасні антипольські акценти костюмаровського «Богдана Хмельницького» тільки зміцнили тогочасну природну ворожість до Меріме варшавських інсургентів, у яких французькі консерватори помилково бачили соціалістів. Можливо, письменник бачив у цих подіях ознаку нового більш широкого розгортання давньої боротьби козаків проти Польщі. 28 січня 1863 р. він немов би по-секрету довірився Женні Дакен, як шкодує, що його тяжка праця з адаптації призначена для журналу, котрий має таке вузьке коло читачів. Звична самоіронія висловлювала відсутність ілюзій:

Я проводжу вечори, створюючи прозу для «*Journal des Savants*». Ця звірюка Хмельницького все не закінчується, і я боюся, що мене вистачить ще дві статті, а потім буду читати відхідну молитву; я вже написав їх три, і теж дуже довгі, як ви могли прочитати. Там не бракувало посаджень на палю, здирань шкіри та інших веселих речей. Боюся, що це не дуже нагадуватиме «Саламбо». Ви мені маєте сказати свою відверту думку з цього приводу, якщо знайдете цей рідкісний «*Journal des Savants*», який неухи наполегливо не хочуть читати, незважаючи на його достоїнства⁷⁹.

Удавано оплакуючи безкінечну довжину твору, Меріме уподібнював себе до Сізіфа, котрий штовхав угору камінь. 13 лютого 1863 р. він надіслав П. А. Леброну вже звичні повідомлення:

Я відправляю сьогодні маршалу Ваяну перший виправлений начерк другої статті та рукопис третьої. Припускаю, що у вас не виникне гострої потреби у четвертій до березня. Перепрошую, але боюся, що й це не буде остання. Це диявол Хмельницького має життя таке довге, ще довше, ніж його прізвище⁸⁰.

⁷⁹ С. Г., т. XI, р. 323.

⁸⁰ С. Г., т. XI, р. 333.

Єдина обставина, яка час від часу блокувала перероблення костомаровської книги, це, як і завжди, українська мова. Меріме бракувало Тургенева. Цей приятель змушений був тимчасово через загрозу конфіскації своїх маєтків повернутися до Росії, щоб дати пояснення з приводу своїх контактів з лондонським «Колоколом», революційним журналом Герцена. На щастя виправданий, він незабаром повернувся до Парижа. 24 лютого 1863 р. Меріме, котрий ймовірно ще не знав про ці неприємності та поспішав йому повідомити, як йому довелося відмежуватися від слабких потуг уряду Наполеона III з цього приводу:

Ці польські справи мене дуже засмучують. Не те, щоб я мав дуже багато симпатії до поляків. Я все думаю про те, що ви мені казали про їхній розум та їхнє походження, але я боюся, щоб у їхніх прекрасних очах нам не зробити якоїсь дурниці...

Потім він переходив до свого головного джерела:

Під час свого перебування тут, я працював дуже повільно (як ми працюємо в гарному краї, де чудова погода сприяє прогулянкам) над історією Хмельницького. Мсьє Костомаров уявив собі, що весь світ повинен знати козацьку мову й усипав свою книгу чудовими словами, яких не знайдемо у словниках. Що це за річ, яку мсьє козаки називають «Майдань»? Це турецьке слово, яке означає площу. Аль-мейдан у Константинополі – це простір для коней, колишній іподром візантійських імператорів. Однак після битви під Батою козаки «устройли Майдань, Загремела дикая музыка, полилась горелка, и среди гулянки, выводили поляковъ, и на Майдань рубили имъ головы, приговаривая: *Отсе вамъ* за Берестечко, *отсе вамъ* за унию, *отсе вамъ* стаций». Я підкреслив слова, сенсу яких я не зміг зрозуміти. Доручаю себе вашому знанню, коли повернуся до Парижа.

Меріме занотував уточнення на випадок, якщо Тургенєв цього не знав:

Берестечко – це назва села, біля якого поляки розгромили козаків та посадили багатьох з них на палі⁸¹.

⁸¹ С. G., t. XI, p. 341–343.

Не отримуючи відповіді та не маючи змоги чекати, Меріме залишив політичні та релігійні натяки й нічого не додав, як ми можемо побачити в тексті, окрім кількох яскравих нотаток на свій розсуд. Перебуваючи весь час у Каннах, він продовжував змальовувати своїм французьким кореспондентам, ті зусилля, яких йому коштує цей переклад, часто презентований, як особиста розвідка. Письменник знайшов ідеальну тему, щоб спростувати візію Польщі, яка домінувала у Франції, та зміг «обрати своїх героїв всупереч загальній думці», як він зауважив в одному з листів. Дійсність все більше й більше змішувалася з його думками про Польщу, котра поставала все в чорніших фарбах по мірі того, як він всотував у себе погляди Костомарова. Не виключено, що у цей момент антипольське обурення Меріме було ще більше підігрите публікацією в Парижі брошури, написаної таким собі *L. M.*, яким був ніхто інший як Ладислас (Владислав), син поета Адама Міцкевича, котрий намагався воскресити у Франції ідею великої Польщі, що включала б Україну, якою вона була до 1772 р. Вірячи в сприятливе завершення повстання у Варшаві, цей поляк проголошував: «Є цілковито неможливим уявити собі Польщу без України, як Італію без Неаполя чи Францію без провінцій по Луарі»⁸². Мадам де Рошжаклен отримала 28 лютого 1863 р. наступного листа:

Цього вечора я змінив свої задоволення, пишучи біографію одного жакливого дивака на ім'я Хмельницький, гетьмана українських козаків у середині XVII ст., і, здається, саме він вигадав національні війни. Ось бачите, як я обираю своїх героїв всупереч загальній думці. Цей видатний чоловік хотів

⁸² La Pologne et ses provinces méridionales (Podolie, Wolhynie, Ukraine), manuscrit d'un oukraïnien [sic], publié avec préface par L. M., Paris, Dentu, 1863. Таке порівняння було зроблено в праці Élie Borschak, *L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale*, Paris, 1935, цей твір перевидано в Києві українською мовою в 2000 р., включаючи доповнення, зроблені автором перед смертю в 1959 р. *Ілько Борщак*, *Україна в літературі західної Європи*, Київ, 2000 (цей твір викликав велику довіру у Г. Монго).

звільнити малоросіян, або козаків, своїх земляків від ярма поляків, які в той час спричиняли найрізноманітніші нещастя селянам їхньої країни. Сьогодні, як мені здається, поляки знову в пошані. Недоліком мого твору [мого твору! – Д. Б.] є те, що йому бракує різноманітності. То козаків можуть схопити поляки й посадити їх на палю. То поляків ловлять козаки та живцем здирають з них шкіру. Це навіть трохи монотонно. Я хотів би щось змінити, але історична правда мене від цього утримує [слово «переклад» пропущено, йдеться про «історичну правду!» – Д. Б.]. Ця штука публікується в *«Journal des Savants»*, одним з редакторів якого, хоча й недостойним, я є, і після свого повернення до Парижа я попрошу вашого дозволу надіслати вам цю річ⁸³.

Далі знову він примішує до свого «твору» неприязний стереотип, що стосувався польських інсургентів XIX ст., який консерваторами сприймався залюбки в 1863 р. в образі завзятих революціонерів, з давніх-давен здатних лізти на різного роду барикади. Зважаючи на ту приязнь, яку вони отримали в палаті парламенту, Меріме побоювався, щоб Франція не кинулася, як десятьма роками раніше, на Росію:

Хоча поляки і є добрими католиками, я ніколи не можу забути, як вони двічі давали шурячої отрути маркізу Велепольському та тричі хотіли його вбити, оскільки той намагався повернути Польщі щастя під правлінням імператора Олександра⁸⁴. Більше того, я пригадую, як у 1848 р. вже чув польські розмови про всі ці барикади⁸⁵.

Після п'яти місяців, проведених у Каннах над запозиченням з Костомарова та спостереженням за подіями XVII ст., які були далекими від того, щоб представляти поляків нацією-страждальницею, розіпнутої на хресті, як тодішні романтики нама-

⁸³ *C. G.*, t. XI, p. 349–350.

⁸⁴ Про спроби Велепольського з 1862 р. Daniel Beauvois, *La Pologne des origines à nos jours*, Paris, Le Seuil, 2010, p. 260–261. Про повстання загалом, *ibid.*, p. 255–267.

⁸⁵ Кінець листа мадам де ла Рошжаклен від 28 лютого 1863, *C. G.*, t. XI, p. 350.

галися подати, Меріме у березні повернувся до Парижа з головою, сповненою образів з книги, у яку він був занурений і яка повністю співвідносилася з гоголівським «Тарасом Бульбою», прочитаним ним із таким смаком за п'ятнадцять років до того. Зрозуміло, що в нього не було жодного бажання підтримувати боротьбу Варшави проти російського гніту. 17 березня 1863 р., втомившись від вислуховування пропольських промов у сенаті, він написав листа й надіслав його своєму англійському приятелю Едуарду Еллісу:

Я пишу вам з сенату в час, коли мій колега мсьє Бонжан говорить нам заявлені істини про Польщу. Не розумію, як уряд не може спробувати завадити у нас цій дискусії, яка у нас ще більше недоречна, ніж в Англії. Хтось нам говорить у промовах про принца Наполеона, що виглядає ще більш серйозним і небезпечним. Ви повинні були бачити дипломатичні писання, які вже були надруковані. Мені здається, що лорд Рассел, відклавши це питання на майбутнє, винахідливо від нього відійшов. Нам належало б скористатися його прикладом, однак ви сповідуєте політику інтересів, а ми – політику почуттів. І це особливо мене лякає...⁸⁶

Наступного дня, 18 березня, він знову підкреслював Тургеневу, котрий також щойно повернувся до Парижа, поєднання своєї роботи над перекладом з діяльністю сенатора, ворожого до будь-якої допомоги Польщі. Він анонсував подачу четвертої частини «Хмельницького» до друку в «*Journal des Savants*» і з притаманною йому невимушеною іронією підсумовував: «Потім у мене бути Польща, повстання у якій я приборкуватиму з 2-ої до 6-ої години...»⁸⁷. Все це, звичайно, зовсім не означало, що він хоч трохи приставав до українофільства свого історичного провідника, за яким він щоденно слідував у своєму нарисі. Того ж дня він, здається, постійно скаржився на тяжке

⁸⁶ С. G., t. XVII, p. 53. Принц Наполеон, кузен Наполеона III, від якого той відірся, якраз тоді отримав петицію підтримки від поляків. Джон Расселл був разом з французом Друеном де Люйсом одним з головних переговорників, які заважали розриву з Росією.

⁸⁷ С. G., t. XI, p. 361.

завдання, яке сам собі придумав: «Я зараз у Парижі, однак мушу працювати як негр над цією незграбною прозою», – написав він Ользі де Лагрене⁸⁸. Балансуючи між втіхою та втомою, проклинаючи Костомарова та не в змозі відступитися від нього, Меріме 20 травня 1863 р. передбачав той момент, коли він закінчить роботу та запропонує все в купі своїй імператорській приятельці. Дамас-Інар, професор Коллеж де Франс, бібліотекар Лувра та перекладач «Дон Кіхота», був особистим секретарем двору імператриці. Саме до неї з усією очевидністю було спрямовано послання, отримане Дамасом-Інаром: «За кілька тижнів я матиму можливість запропонувати вам жакливо довгу штуковину. Ви колись хотіли прочитати одну історію про мого першого козака, тепер я маю іншу, котра, на жаль, набагато довша від першої...»⁸⁹. Безумовно він був переконаний, що не має потреби пояснювати секретарю двору імператриці Євгенії відмінність між козаками-розбійника Стеньки Разіна та козаками-нацією Хмельницького.

Меріме витратив ще два місяці у намаганнях працювати, щоб наситити свій величезний нарис. 12 червня 1863 р. він анонсував передостанню частину в номері за за цей місяць і просив Женні Дакен продовжувати слідкувати за випусками: «Хмельницький міститься там у п'ятій статті, яку я виправляю, і це не буде остання. Я вам відправлю начерки, якщо ви захочете та якщо ви зможете їх прочитати в не виправленому вигляді...»⁹⁰.

Останній випуск загрожував з'явитися з запізненням, бо Меріме включився в урядові перестановки. Ахілл Фульд запропонував йому стати міністром народної освіти та культів замість Віктора Дюрюї, але він почувався зобов'язаним складати промови до митців, які мав виголошувати маршал Ваян, призначений на чолі переформатованого міністерства імперських архівів (що, публікувало кореспонденцію Наполеона I), мистецтв та історичних пам'яток. Це пояснює чому, на противагу довгим вечорам у Каннах, йому трохи бракувало «копії в шухляді».

⁸⁸ С. Г., т. XI, р. 360.

⁸⁹ С. Г., т. XI, р. 386.

⁹⁰ С. Г., т. XI, р. 397.

23 червня 1863 р. він скоротив останні костюмаровські аркуші, які йому належало ущільнити, й сказав Лебрену:

Ви просили в мене цю копію на початок наступного місяця, але ви навіть не уявляєте, як складно працювати тут. Тож я боюся, що не зможу вам подати якусь річ, більш-менш відшліфовану, до середини наступного місяця. Чи задовольнить вас це? Протягом двох днів, які я перебуваю тут, написав лише кілька сторінок. Всі свої ранки та всі свої вечори я вбиваю себе заради вас. Проте запевняю вас, що все буде готове до засідання 1 липня, в цьому точно можу вас запевнити. Будьте ласкаві сказати, яким є найвіддаленіший ліміт часу, котрий ви могли б мені погодити, Додайте до цього, що мені загрожує, можливо, отримати міністерство культурів...

Порадійте, Хмельницький помре в наступній статті.

Меріме не тільки займався державними справами. Він старанно грав свою роль придворного, що було не менш обтяжливо. 2 липня 1863 р. ми бачимо його в замку Фонтенбло, де, як він писав Женні Дакен, Меріме перебував разом з двором, щоб «пити, їсти та спати», «займатися веслуванням три чи чотири години в облягаючи панталонах на озері й заробити жажливі приступи кашлю». Однак компліменти довірительки його підбадьорили та підштовхнули до того, щоб покінчити з Хмельницьким:

Я в захваті, що мій козак не буде вас більше засмучувати. Я вже й сам зі свого боку почав утомлюватися від нього. Мені потрібно його поховати першого числа наступного місяця і, навіть не уявляю, як зможу досягнути цією мети. У мене все не виходить працювати тут, хоч я і взяв з собою всі свої нотатки та книги...⁹¹

Ці нотатки мали бути лише легенькими чернетками, а його книги – це двотомник Костомарова та російсько-французький

⁹¹ С. G., t. XI, p. 418.

словник⁹², однак до самого кінця йому потрібно буде поширювати ідею, що обширна документація покладена в основу цього безкінечного нарису. Уже й останній строк цього безупинного перенесення підійшов⁹³, коли стало все більше й більше зрозуміло, що польське повстання зазнає катастрофи через розходження між його очільниками та переважаючій міці росіян. Упродовж довгого часу саджаючи на палю поляків разом з Костомаровим, Меріме подвоїв свою радість проти повстанців 1863-го року так, наче він завжди був занурений у жорстокості XVII ст. в Україні. Наполеон III, стурбований зближенням Бісмарка з Олександром II, прагнув допомогти Варшаві розправити вітрила й підтримав туманну надію на допомогу польських аристократів з отелю Ламбер, однак навіть ці мрії приятелів Меріме, таких як родина Замойських, його знайомих з 1851 р., не могли похитнути проросійської симпатії.

7 серпня 1863 р., ще перебуваючи під враженням від кривавих розправ Хмельницького, він написав Едуарду Еллісу в Лондон:

Погляньте на красу дипломатії: якби нічого не втрутилося, Польща була б розчавлена чи придушена менш ніж за місяць. Їй досить справедливо дають пожити, щоб вона якомога більше використовувала свої ресурси та якомога більше втрачала свого народу. Що відбудеться далі? Припустімо, що Росія буде змушена з огляду на західний хрестовий похід відпустити Польщу на певний час, однак поміркуймо, чи не візьме вона реванш трохи згодом? Від часу, коли існують така собі Росія і така собі Польща, одна має звичку проковтувати, а інша – бути проковтнутою. Чи можемо ми змінити природний закон? Перед тим, як допомагати полякам, було б потрібно змінити їхній розум і зробити з них людей більш практичних і мудрих.

⁹² Dictionnaire russe-français dans lequel les mots russes sont classés par familles, ou Dictionnaire étymologique de la langue russe, Charles-Philippe de Reiff, Saint-Petersbourg, 1835–1836, 2 vol., que signale Michel Cadot dans «Mérimée à la découverte de la littérature russe», article cité, p. 168–169, après M. Parturier, *C. G.*, t. XII, p. 451, n. 2.

⁹³ У відповідності до приблизного щомісячного ритму. Див. нашу нотатку 2.

У цьому чудовому становищі, в якому вони перебувають, вони поділені на партії, що дуже ворогують одна з одною. Вони мають своїх червоних і своїх білих. Великий граф Замоїський казав мені, що мав би за щастя бути вбитим урядовим комітетом Варшави, оскільки не поділяє його ідей...⁹⁴

Але як проходили його вечори, коли обидва томи Костомарова були вичерпані, а роль придворного жартівника та творця шарад, як показує нам це один лист від 16 листопада 1863 р., йому набридла? Звичайно, від мав досить обережності, щоб, подібно Костомарову, тримати свого часу дистанцію від росіян і поляків і писав 1 грудня Віктору Кузену, що Муравйов-Вішатель, котрий визнає лише репресивну жорстокість, став «таким собі різновидом червоного, православним фанатиком і ворогом знаті», який «наділяє селян» її землями – тут він приписував Муравйову бажання уявного поділу! – однак тільки інсургенти завжди по-справжньому драгували Меріме. Він охоче відтворював огиду білих, тобто польських аристократів, до юрби безземельної шляхти, яка складала основу повстанців:

В глибині повстання підтримують лише 1,2 з 1 400 000 польських дворян (шляхти [*sic*]) або ж студенти, які складають польську націю. Більша частина цих дворян тягають плуга та живуть ще гірше від наших селян, але вони знають всі, як колись і їхні також бідні батьки, що можуть бути королями Польщі⁹⁵.

Зрештою, російська проза Костомарова перенесла письменника на терен, де було занадто багато українського та польського й занадто багато проблем, незрозумілих для нього. Але схильність до щоденної російської версії події виявилася сильнішою. Вже 9 грудня 1863 р. він просив у Івана Тургенєва книгу більш

⁹⁴ *C. G.*, t. XVII, p. 57. Нагадаємо, що Меріме був близький до білих, особливо до Владислава Замоїського, племінника князя Чарторийського, в 1851 р.

⁹⁵ Лист до Віктора Кузена від 1 грудня 1863, *C. G.*, t. XI, p. 544–545. Меріме кепкує з намагань польської шляхти, котра хибно підносила свої привілеї до рівня можливостей бути обраним королем.

спокійну та позбавлену будь-якого натяку на перегляд погляду карамзінської вульгати на історію Російської імперії, створену попередником Костомарова на кафедрі історії Санкт-Петербурзького університету в ультраконсервативну епоху Миколи I – «Історію царствования Петра Великого» Устрялова (1805–1870).

Рутина потроху брала своє. Меріме ще довго мав «копію в шухляді» й міг і надалі походити на історика в «*Journal des Savants*».

Проте не варто у будь-якому разі зводити всю роботу над «Хмельницьким» до маловідомого в суспільстві «*Journal des Savants*». У 1864 р. Меріме подав Мішелю Леві свої два останніх тексти про козаків, не дуже переймаючись порядком їх виходу: козак-розбійник Стенька Разін був відправлений у заслання на кінець книги, а українського козака-героя поставили на початку (хоча це було виправдано хронологічно, це не відповідало порядку виходу творів). Польщу було розчавлено, а Україні вставлено в рота кляп (офіційне використання української мови було заборонене до 1905 р.). Росія знову стала рукопожатною для європейських урядів. Дуже скоро Наполеон III приймав Олександра II в Парижі з величезною помпою. Більше не було часу для незначних відмінностей у поглядах на національне питання. Композиція книги, випущеної Леві, могла б викликати відновлення змішування двох типів козаків. Новий аналітичний нарис про Петра Великого не міг більше спричиняти сумніву в прив'язаності Меріме до величі та єдності Російської імперії.

Нечітка назва «Козаки давніх часів» була обрана навмисно й означала все те ж повернення до асиміляції, про яку дехто думав, що письменник намагався її зруйнувати. Таке вимушене сусідство двох текстів, що походили від Костомарова, викривляло задуми останнього, але який француз тієї доби був здатен відчувати цю відмінність? У 1880-х рр. перший серйозний французький дослідник Російської імперії Анатоль Леруа-Больє зміцнив серед французів думку, що в Росії немає більше українського питання, подібно як і провансальського питання у Франції. Меріме у 1865 р. закінчив свою книгу, підводячи висновок про Стеньку Разіна, зніманням шляпи перед Олександром II, котрий скасував кріпацтво. Франко-російський

альянс 1894-го року заборонив на довгий час підіймати незручні питання, наприклад, як питання щодо української ідентичності.

Вихід книги тривав недовго. 30 грудня 1864 р., коли обидва тексти ще не побачили світ, Меріме, як і раніше з Канн, анонсував Женні Дакен, під якою назвою він вирішив їх знову опублікувати:

Я не маю зараз новин від свого видавця; коли я уходив від нього, він якраз збирався друкувати «Козаків давніх часів» і гадаю, що вони мають ось-ось з'явитися. Якщо ви зрозумієте такий анекдот, ви бажатимете, я сподіваюся, почекаати на моє повернення, щоб мати цей том⁹⁶.

Насправді, як подає Моріс Партнур'є у нотатках щодо цього листа, книга вийшла лише 5 лютого й була зареєстрована у «Бібліографії Франції» під № 1942 тільки в березні 1865 р. Ось чому 30 січня 1865 р. Меріме ще переймався питанням щодо виходу свого тому. Він писав тоді Женні Дакен:

Я нічого не знаю про свої праці, якщо вам про них щось відомо, я був би вам дуже вдячний, якби ви мені сказали хоч слово. Я виправив свої начерки в «*Journal des Savants*» та у виданні Мішеля Леві. Однак ні пари з вуст ні звідти, ні звідти⁹⁷.

Ці виправлення начерків були суттєво скорочені. Як ми вже зазначали, Меріме вилучив – можливо ще до роботи над виправленнями – всі згадки про костюмаровський оригінал, які фігурували на початку кожного з шести випусків «*Journal des Savants*», та вигадав власну узагальнюючу назву: «Козаки давніх часів», яка могла підштовхнути до думки, що мова йде про нову працю. Він вилучив ті три рядки на початку, які нагадували, що він зробив запозичення з того самого автора, котрому належав і «Стенька Разін». Що ж стосується решти, то хоча текст «*Journal des Savants*» друкувався без поділу на глави, кожна пересилка стосувалася чергової порції оригіналу, над яким Меріме мав час

⁹⁶ С. G., t. XII, p. 310–311.

⁹⁷ С. G., t. XII, p. 349.

попрацювати, проте книга 1865-го року мала вигляд більш приємний, зі своїми 21 главою, позначеною римськими цифрами та значно скороченим обсягом. Ці 294 сторінки, такі багаті на ще більш насичені описи, читалися, таким чином, значно легше. Друкарня Леві жодним чином не переймалася тим, щоб отримати набір кириличних шрифтів, тож Меріме змушений був переробити під латинський шрифт ті рідкісні нотатки, котрі він подавав російською чи навіть українською в 1863 р., завдяки Національному видавництву⁹⁸. Він також додав кілька приміток, що уточнювали певні деталі та вставив довгу примітку, де цитував «Історію війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, на яку він посилався, як на оригінальне видання 1668-го року, проте, вочевидь, відкривши її для себе завдяки нещодавньому перевиданню (як ми вже зазначали, воно належало А. Франку й вийшло у Парижі в 1859)⁹⁹. Там-сям він замінив деякі слова на інші¹⁰⁰ або ж змінив орфографію кількох українських топонімів¹⁰¹, але ця крихітна ретуш (настільки крихітна, що ми не будемо далі про неї згадувати в текстуальному апараті) не містила нічого суттєвого, й можна сказати, що тексти 1863 і 1865 рр. є майже ідентичними. Цілком можливо, що ці дріб'язкові відмінності були подані автором ще до оригіналу в «*Journal des Savants*» й були інакше передруковані у видавництві Леві.

Остання згадка про цю книгу в «Загальному листуванні» міститься під 23 лютого 1865 р. Меріме запропонував тоді мадам

⁹⁸ Наприклад, ми читаємо «pissar» у нотатці 1 на сторінці 2, видання 1865-го року, а не писарь, або «Ichtchë kozatska nie oumerla maty», а не «Ещё козацька не умерла мати», сторінка. 19 і далі.

⁹⁹ Note 1, p. 33, Cosaques d'autrefois.

¹⁰⁰ Наприклад, р. 14: «він дав обід» перетворилося на «він мав обід» в 1865 р.; р. 57: «татарський хан іншого віку» перетворилося на «половецького хана іншого віку» (очевидна помилка щодо половців); слово «*kan*» було всою виправлено на «*khan*»; р. 97, «попереджений» замінено на «повідомлений»; «*vaïvode*» і «*vaïvodie*» були виправлені на «*voïevode*» та «*voïevodie*», р. 107 et 109; «хоробре поводження» стало «шляхетним поводженням», р. 121.

¹⁰¹ *Tchighirine* перемінено на *Czehrín*, р. 16, або ж *Ouman* на *Uman*, р. 199.

де Райневаль обміняти цю книгу на іншу, яку вона йому завинила, не плакаючи, щоправда, ілюзій щодо відповіді дами:

Я не можу у вас відібрати рідкісну книгу, яку ви маєте від мене. Якщо ви мені її назавжди повернете, я дам вам на заміну невеличкий томик про козаків, який ви не читатимете, хоча він є доволі історичним і педантичним¹⁰².

Ще одна іронічно-оманлива скромність! Сприйняття історичною та педантичною публікою, яке отримала ця книга перед лицем автора, було достатньо прихильним, раз дім братів Мішеля Леві зробив його «друге видання» того ж року, що було насправді передруком¹⁰³.

III. ВІД ОДНОГО ТЕКСТУ ДО ІНШОГО: КОГО МИ ЧИТАЄМО?

Манера, завдяки якій Меріме розкриває для нас у своєму листуванні щодо свого способу роботи, вже довела нам, що, за виключенням російсько-французького словника, використаного ним для складання нарисів про твір Костомарова в 1863 р., а потім для привласнення його в 1865 р., жоден інший засіб, як жодне інше джерело, йому не були потрібні. Хоча треба віддати йому належне за те, що знайшовши у костомаровському вступі цитату з «Опису України» Боплана, Меріме не зробив її зворотній переклад з російської, але звернувся до руанського оригіналу 1660-го року. Він позначив, що ця цитата міститься на сторінці 7 даного видання¹⁰⁴. Інше французьке джерело, яке Меріме, як ми зауважували, здається, відкрив тільки між 1863 і 1865 р., також фігурувало в бібліографії Костомарова на початку книги. Мова йде, як ми знаємо, про «Історію війни козаків проти Польщі» П'єра Шевальє, з якого він наводить короткий уривок про селянське військо, споряджене на німецький зразок.

¹⁰² С. G., t. XII, p. 364.

¹⁰³ Ті ж самі набори прислужилися згодом ще одному видавцю Кальман-Леві, котрий здійснив третє видання «Козаків давніх часів» у 1889 р.

¹⁰⁴ Меріме модернізував орфографію.

Як зазначали усі критики, стиль «Хмельницького» Меріме зберігав ті ж риси ясності, стислості та сили, які були притаманні й іншим творам, що принесли йому славу. Він подавав мовою витонченою та елегантною те, що його виняткова здібність для тієї епохи – знання російської мови – могла йому запропонувати. Він поєднав великий твір Костомарова, застосувавши своє вміння говорити стисло, з тією сутністю, яка ідеально співвідноситься з тим, що прийнято називати французьким духом. Якщо взяти до уваги його час, треба визнати його працю піонерською. Він повернув до історичної та літературної свідомості французів події та постаті, котрі цілковито були втрачені з вигляду після XVII ст. Він додав до своєї галереї героїв, замріяну фігуру, що вибивалася з загального ряду, щоб вивести на сцену всі крайнощі та всі надмірності, щоб змалювати раптове вторгнення у життя земної іраціональної сили, яка змішує ідеали свободи та перманентне руйнування. Ця словесна віртуозність є безперечною, а ось творча жилка? Переказування костомаровського тексту мало значення для його поширення, однак історична творчість, з якою пов'язане вивчення документів і співставлення джерел, тут була відсутня. Вже у його нарисі багато пасажів підштовхували до думки, що Меріме історик, проте книга 1865-го року була подана, як цілковита приналежна Меріме.

Навіть якщо з легкістю констатується тематична послідовність з його попередніми творами, матеріал «Хмельницького», вочевидь, йому не належав, а саме він складав основу нарису Меріме. «Лжедмитрії» мали ознаки пошуків. Згадана костомаровська праця потрапила йому до рук дуже вчасно, адже з 1854 р. центральний герой книги залишався для нього загадкою. Він намагався по максимуму мінімізувати ці запозичення, щоб дозволити думати у друкованій версії 1865 р. про цей твір, як наслідок особистих пошуків, це викликало кредит довіри у деяких критиків. Опублікувавши книгу під своїм ім'ям, Меріме додав ще одне шахрайство до тих, про які ми вже знаємо, що він мав їх у минулому. Та чи варто нам на нього за це сердитися? Ми наважимося навіть викрити обман, який не потрапляв на очі наймудрішим спостерігачам, додаючи шарму цьому фокуснику.

Знаємо, що ім'я Костомарова згадується лише п'ять разів на 294 сторінках видання Леві і, поміж усіх згадок, тільки раз у зв'язку з короткою оцінкою його значення: «Згідно дуже неупереджених спостережень мсьє Костомарова». У решті випадків подвійна гра та недомовка про походження повідомлених фактів була вправно продовжена. Меріме не припиняв посилатися на джерела, з якими він буцімто консультувався. Він виглядав науковцем. Спочатку для своїх колег по Інституту, потім уже й для більшої публіки, коли цей аспект щодо нарису був підзабутий. Він знав, що читачі не збиратимуться його перевіряти.

Ці розлогі посилання, всі отримані завдяки своєму російсько-українському провіднику, котрий, зі свого боку, ніколи не висловлювався з цього приводу, можуть поділитися на три групи. Вісім разів Меріме посилається на свідчення «руських літописів» або ж «руських літописців». Але нам відомо, як він сердився через цитати українською, якими був усіяний оригінал, і був нездатний дати цьому раду без допомоги, не завжди ефективної, Івана Тургенєва. Частіше він приховується за авторитетом дуже розпливчастих переказів, що належали «тогочасним літописцям», «свідченням сучасників», «історикам», «певним історикам», «певним літописцям» і навіть якійсь «татарській канцелярії». Ми підібрали дев'ять випадків подібного типу посилян. Верхівкою цього блефу, зважаючи на те, що, як ми знаємо, Меріме не володів польською, а також відоме його відношення до поляків, позначене в його кореспонденції, стало, у відповідності до перманентної присутності в його розповіді польської військової сили, яку громив Хмельницький, апелювання до «польських письменників», «польських істориків», «польських послів і комісарів». Звичайно, Костомаров давав точну ідентифікацію польським авторам, яких він студіював. Меріме отримав ці свідчення, нічого не кажучи звідки. Ці посилання є навіть найбільш чисельними: одинадцять разів він покликається на поляків! Все це показує те псевдосерйозне вміння, якого для XIX ст. було достатньо.

Меріме мав ще одну здатність. Він записував на свій рахунок ті сумніви чи суперечки, згадані Костомаровим, зважаючи на всі

ці джерела. Коли в уяві постають 100 000 возів, він додає «кажуть» і проголошує «неможливо повірити» в цю цифру. Він удавано критикує Костомарова, який пояснює, як зазначає Меріме, суперечності свого героя «малозрозумілою поведінкою», але точно відтворює перемінні риси характеру Хмельницького саме так, як він знайшло їх у російському відповіднику. Адже це саме Костомаров критикував свого героя: насамперед козак, той погоджувався залишитися під владою Польщі, обнадіяний, що та поставиться до нього, як до шляхтича, а не як до селянина. Часто Меріме начебто відмежовується від повідомлень, подаючи це, як свої судження, але, насправді, такі сумніви містяться у Костомарова. Такі «я сумніваюся, що», «на мою думку», «стверджують, що» вводять факти, характер яких майже завжди є сумнівний, однак показуються вони так, як бачимо у Костомарова. Звичайно, Меріме додавав час від часу якусь іронічну ремарку чи дозволяв собі підкреслити знання своєї власної культури, особливо класичної. Так, він додає від себе, говорячи про відьму Марушу, яка жила при Хмельницькому, що це нагадує йому авгурів, котрі перебували біля Марія. Дике свавілля козаків Золотаренка, союзників татар, котре супроводжувало атаку на польську знать і жовнірів, було порівняно, без звернення до російського відповідника, з «сатурналями херусків після розгрому Вара». Він трохи підсміюється над духом, який сидючи в печері анонсує перемоги та поразки, відповідаючи навіть мовою Меріме одному французькому офіцеру – ймовірно гасконцю! В іншому місці він уподібнює Тимофія, сина Хмельницького, котрий наказав повісити свою мачуху, до Телемаха, який наказав задушити залицяльників Пенелопи¹⁰⁵. Ці невеличкі вставки належали саме йому. Однак оскільки Костомаров у цілому був виразно антипольським, подібно до Гоголя, Меріме нічого не залишалось, як покійно крокувати слідом за ним. Втім він і сам мав подібні думки, якщо вважав за потрібне особисто викривати «плачевні форми польської адміністрації»¹⁰⁶.

¹⁰⁵ *Ibid.*, Maroucha, p. 90; les saturnales, pp. 237–239; l'esprit parleur, p. 232; Timothée, p. 201.

¹⁰⁶ *Ibid.*, p. 211.

Перед тим, як приступити до читання тексту, у якому ми спробуємо трохи точніше позначити у кількох примітках вставки та включення Меріме, що складають, так би мовити, частину його творчості, котру ми можемо виявити в створенні довжелезного резюме, у якому він проявився для рубрики «Відгуки» у *«Journal des Savants»*, скажемо, що нам здається важливим віддати кесарю кесарево.

Місяці, проведені Меріме в 1862–1863 рр. за перекладом головних положень, викладених на 1009 сторінках двотомника, опублікованого в Санкт-Петербурзі у 1859 р., не йдуть ні в яке порівняння з роками пошуків, компоновання та страждань, яких коштував Костомаровський «Богдан Хмельницький» його автору. Навіть якщо саме поняття інтелектуальної власності тоді ще було невідоме, усвідомлення тривалості та інтенсивності дослідження російського історика, як і вирішальна вага його твору в утвердженні українофільства, сьогодні, вочевидь, є безсумнівною. Ігри, пов'язані з політикою та ідентичністю, не оминули цілковито Меріме, котрий добре відчував, що все це було пов'язане з проявленням нових націй, але нам потрібно також показати все те, що він залишив поза увагою та використовував без правильного розуміння, як свою здобич при створенні розповіді, яку він цілковито записав на свій власний рахунок у 1865 р. і яка виявилася для нього такою прекрасною і такою драгівливою, однак все це мало також і певну шкоду.

Варто для початку пригадати довге визрівання даного твору в 1841–1857 рр. в умовах професійних і політичних складнощів, котрі ми вже бачили, потім прийом, сповнений ентузіазму та конroversійності, спричинений його публікацією в журналі. І, зрештою, прослідкувати за змінами, привнесеними у 1859 р. у твір, припаданні його окремою книгою. Відбір Меріме цієї першої двотомної публікації «Богдана Хмельницького» – але хіба ж це можна передбачити? – став джерельним відбором, який найменше підходив Костомарову, якщо він взагалі колись робив щось подібне. Ледве вийшовши у Санкт-Петербурзі, твір викликав цілу хвилю прославлення та полеміки, які змушували його автора піддавати свою працю переробці, удосконаленню, розширенню, пошуку нових джерел, і, дивлячись на масив свого

«Повного зібрання творів», який досяг 12 томів у 1872 р., Костомаров визнав свого «Богдана Хмельницького» найголовнішою працею свого життя: три виправлених, перероблених і доповнених видання, що перетворилися на тритомники, виходили в 1870, 1876 і 1884 рр. Костомаров помер у 1885 р., не побачивши ще одне втілення: пам'ятник Хмельницькому, про який ми говорили, зведений у серці Києва Олександром III для возвеличення ідеї – яка була не дуже зручною для демонстрації – «возз'єднання» України з Росією в 1654 р.

Неопублікована дисертація Ольги Гончар (2009) дозволяє простежити етапи першої редакції костомаровського «Богдана Хмельницького» завдяки частині його листування¹⁰⁷. Певною мірою помилки, які він сам виявив пізніше у першому своєму виданні, містили, можливо, ту чарівність, котру в нього виявив Меріме, особливо, що стосується дикого насильства чи подібних сцен грабунку. Костомаров наприкінці життя писав:

Мой «Богдан Хмельницкий» очищался-очищался от этого навоза, попавшего туда в избылики, благодаря доверию к д...и ученности Срезневского и все-таки до сих пор после третьего издания не совершенно очистился¹⁰⁸.

Цей І. І. Срезневський написав між 1833 і 1838 рр. велику працю, опубліковану в Харкові, що називалася «Запорожская старина»¹⁰⁹ й позначену впливом романтизму «Розбійників» Шіллера та перед національної екзальтації «Історії Русів», тоді ще не виданої, котра циркулювала в рукописних списках. Костомаров витягнув з цього бурхливу драму, писану російською, від якої згодом сам і відмовився, але це був саме той автор, котрий у 1841 р. підштовхнув його до ідеї присвятити свою дисертацію історії Хмельницького. Часті домашні зустрічі

¹⁰⁷ Ми використовуємо главу 2.2 цієї вже згаданої української дисертації й наданій нам завдяки люб'язності її авторки, якій маємо висловити свою глибоку подяку.

¹⁰⁸ *Корсунов А. А.* Н. И. Костомаров // Русский Архив, 1890, н° 10, с. 219, цитуємо за О. Гончар.

¹⁰⁹ Запорожская Старина, 2 томи.

із Срезневським остаточно утвердили це рішення в жовтні 1843 р. До 1844–1845 рр. документальні пошуки Костомарова здебільшого були зверненні на джерела усні та фольклорні, численні пісні та перекази. Зрозуміло, що Костомаров спочатку не відокремлював образу національного героя від образу яскравого розбійника. Він певний час навіть схилився саме до останнього, що залишилося дуже показовим у першопочатковій версії, використаній Меріме. У цей період молодий історик ще змішував свого головного персонажа з гайдамаками. Народні легенди з цього приводу, які він запропонував опублікувати в «Молодику», невеличкому молодіжному журналі, що виходив у Харкові, це засвідчують. В усякому разі, прочитавши Карамзіна, який був опорою російської імперської історіографії, він почав міркувати про розвиток національної ідеї (ідеї «народності», витвору міністра С. Уварова) стосовно лише Малої Росії, а не всього обширу територій, підвладних росіянам. Усвідомлення ймовірних політичних намірів Хмельницького привело Костомарова до вивчення опублікованих листів гетьмана та інших джерел під час його етно-фольклорних пошукових мандрівок навколо Рівного, де, як нам відомо, він розпочав викладацьку діяльність. Ідея нації в німецькому розумінні (від Гердера) більше не полишала його з 1844 р., коли він відвідав головні поля битв свого героя (Збараж, Зборів і т. д.). Він оцінив тоді амбіції Хмельницького й довірився одному зі своїх кореспондентів, що їх розмах наказує йому не відступатися від них занадто швидко. Можливо, як зазначав він, було б краще почекати на анексію півдавстрійської Галичини для реалізації великої України (Микола II спробував зробити це в 1915 р., однак тільки Сталін досяг у цьому успіху в 1944!). Цей проект молодого історика чітко вписувався в європейське пробудження національностей і надавав Україні можливість отримати національну епопею, подібно до постаті Оссіана для Шотландії, Павла Шафарика для Словаччини, Вука Караджича для Сербії чи Ганка зі своїми підробними рукописами за містечка Градець-Кралове для чехів. Коротке викладання в Київському університеті Костомарова надало його праці вигляду ще більш наукового. Ми бачимо його все сильніше й сильніше зануреним у літописи, особливо в ті,

що були опубліковані, а також у різноманітні документи XVII ст., як, наприклад, щоденник Самійла Зорки, особистого секретаря гетьмана, і все це додавало йому юнацького ентузіазму: «О, скарби моїх днів, що приносять мені стільки радості, яку не може принести й молода дружина!».

Познайомившись з колишнім ректором Київського університету М. О. Максимовичем, також пристрасно закоханим у минуле Русі, видавцем народних пісень і великим ерудитом, він продовжував неодноразово з ним консультиватися, коли той перебував у своєму маєтку під Черкасами чи приймав до себе Костомарова в Києві. Всупереч власним намірам, він тоді подумки прикидав першу синтетичну чернетку, вступ до якої зачитував уже на початку 1846 р. цьому респектабельному ментору, котрий знайшов її досить пристойною, щоб поговорити про неї з істориком М. Погодіним. Того ж року його приятель П. Куліш, котрий, як і Костомаров, читав свої перші начерки, надав йому виписки з «Літопису Самійла Величка», і молодий ентузіаст вступив з цього приводу в листування з О. М. Бодяньським, редактором «Чтений в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», котрий також мав південне походження та був істориком. Останній відрив Костомарову «Літопис Самовидця», який готувався опублікувати в своїх «Чтениях». Ця дружба проявилася ще виразніше після арешту, ув'язнення та заслання Костомарова, що на певний час зруйнувало його намір. Завдяки такій підтримці, саратовський засланець зміг зберегти підґрунтя для свого дослідження й особливо висловити свої ідеї, котрі радикально розходилися з офіційним баченням російської історії. В листі від 30 серпня 1849 р. як він завзято виступає проти російської інтерпретації історії України, поданої в анонімному творі «*История малороссийская или повествование о козаках вообще и прочее...*». Він не боявся тут спростувати відсутність епізодів безкінечної боротьби проти поляків, таких як битви під Пилявцями, Збаражем, Зборовом, Берестечком, і підкреслити, що навідомий автор бажав залишити лише ті події, які невідворотно вели до злиття з Росією. Така велика довіра до Бодяньського могла б пояснити, чому він, політичний засланець, наважився піддавати сумніву

висновки кадилоносців Великої Росії: «Синопис» І. Гізеля, «Степенную книгу», що обґрунтовували фіктивну, але офіційно прийнятну генеалогію царів-спадкоємців, як і праці В. М. Татищева, історика XVIII ст. Завдяки цим цінним контактам Костомаров, якому було заборонено публікуватися, зміг запропонувати видати у Москві свідчення тієї епохи українською мовою й особливо мав з ким поговорити про свої грандіозні проекти нової історії України, для упорядкування якої йому бракувало багатьох праць, залишених у Києві, з котрими він не зміг як слід ознайомитися. Саме тому він просив у Бодяньського надіслати йому до Саратова численні польські чи латино-польські твори, зокрема праці Грондського, Й. Пасторія, В. Коховського, С. Твардовського з тим, щоб «він міг продовжити старатися для історії батьківщини та, можливо, в міру своїх здібностей, міг би стати для неї корисним». Зрозуміло, що під словом «батьківщина» з-під пера *spiritus movens* [лат. рушійного духу – *Є. Л.*] Кирило-Мефодіївського товариства не могло розумітися щось інше, окрім України, навіть якщо його листа було писано російською.

Ці роки заслання були сприятливими для досить неквапливої роботи, що полягали у продовженні розпочатих досліджень і посправжньому заглиблених роздумів над джерелами. В одному з листів, написаному 22 червня 1856 р., тобто після смерті Миколи І, Костомаров запропонував О. Бодяньському видати виважену біографію, присвячену згаданій постаті, у журналі «Русский Вестник», і просив лише один твір, якого йому бракувало, перед тим, як створити попередній варіант фіналу своїх студій. Хоча це джерело було йому переправлене Бодяньським¹¹⁰, заборона публікуватися тягла над ним весь час його заслання, й ця біографія тоді не вийшла. Однак, як ми побачили вище, сподівання на великі реформи піднесло нашого молодого історика. Вже в березні 1856 р. єдиний рукопис його «Богдана Хмельницького» був відданий до цензури й у жовтні Костомаров просив А. О. Краєвського, редактора часопису «Отечественные запис-

¹¹⁰ Рубан В. Г. Короткая летопись Малья России с 1505 по 1770 с изъяслением образа тамошнего правления, СПб., 1777.

ки» витягнути дозвіл від цензора Фрейгана, щоб мати змогу потім упродовж 1857 р. видавати цей твір у журналі.

Такі зусилля й упертість заслуговують на принаймні таку ж велику повагу, як добросовісне «клепання» свого нарису Меріме вечорами в Каннах, Фонтенбло чи Комп'єні. Варто також підкреслити відмінність, з якою громадськість зустріла вихід журнальної публікації у Росії та Франції, так само як різну мотивацію авторів, які видавали свої твори в книжному вигляді.

Ми вже зазначали схвальні відгуки, з якими незабаром сприйняли частини твору, виданого в «Отечественных записках». Ми могли б також до цього додати неймовірно захоплення українського поета Тараса Шевченка, який писав 19 жовтня 1857 р. М. Лазаревському: «Цю книгу я вже проковтнув!», і зазначав у своєму щоденнику: «Після обіду, як і до обіду, лежав і читав “Богдана Хмельницького” Костомарова. Прекрасна книга, яка цілком відображає цього геніального бунтівника. Повчальна, настановча книга! Історична література сильно просунулась вперед на протязі останнього десятиліття». 21 січня 1858 р. Костомаров писав В. І. Ламанському, одному з найвідоміших російських слов'янофілів: «Ви балуєте моє авторське самолюбство похвалами моему Богдану і особливо звісткою, що Ваша матінка і сестра читають його з захопленням; передайте їм хоч частку того задоволення, яке залишає в мені їх прихильна увага до моєї праці», та анонсував тоді свій намір видати свій твір окремою книгою, доповнивши його, а потім згодом продовжити аж до Мазепи¹¹¹. У підавстрійській Галичині, де українська культура та мова могли розвиватися, на противагу Російській імперії, праця Костомарова стала незабаром відома також. Чехи, котрі, починаючи з Слов'янського конгресу в Празі у 1848 р., культивували солідарні зв'язки з українцями, шукаючи визнання, опублікували досить розлогі відгуки на «Богдана Хмельницького». Хтось

¹¹¹ Три наведених свідчення були подані згідно згаданої дисертації О. Гончар. Частина 2.2, с. 97–98.

навіть порівнював цього нововідкритого героя з гуситом Яном Жиждкою, який став у Богемії іконою національного руху!¹¹²

Однак Костомаров змінював і збагачував потроху свій текст для нового видання в 1859 р., оскільки деякі критики зачіпали його за живе. Меріме візьме до уваги останні рядки передмови, яку автор додасть у виданні Кожанчикова. Однак це скромне застереження було закликком не сприймати викладені факти за остаточну істину: «Мое повествование, писанное не в виде систематической истории, а рассказа, не для ученого круга специалистов, а для публики, и напечатанное в «Отечественных записках» за 1857 год, не осталось без внимания со стороны читателей. Это внушает мне смелость вторично издать его в свет в том виде, в каком дозволяют мне мои силы, средства и степень знакомства с источниками»¹¹³.

Меріме, котрий не відтворював списку з 72 праць і документів, вивчених попередньо Костомаровим, не міг, зрозуміло, знати, що, зазнавши критики, його першоджерело додало 11 назв до своєї бібліографії, а також звузило використання переказів.

Ця професійна добросовісність і пошук найточнішого підходу до предмету свого дослідження не змогли досягнути свідомості Меріме, для якого справжня потужність книги була річчю другорядною. Однак незайвим буде віднайти ознаки початкових зусиль, перед тим як уточнити, яким чином ця глиба була знову обтесана у Франції.

Людиною, критики якої також були не менш багаточисельні та впливові, з погляду на видання 1857 р., був колишній ректор М. О. Максимович, котрий з 1846 р. слідував з цікавістю та

¹¹² Про рецепцію Костомарова у чехів, див. *Sosnowska D. Inna Galicja, Warszawa, Elipsa, 2008, p. 122.* «Хмельницький став також предметом великого відгуку на сторінках чеського журналу “Obrazy zivota” (“Образи життя”)» в 1862 р. Цей коментар показує, наскільки сприйняття народу, такого як чехи, котрий прагне визнання своєї ідентичності, зневаженої Австрією, могло відрізнятись від сприйняття Меріме, стривоженого разом з Наполеоном III питанням надмірного піднесення національних почуттів у Центрально-Східній Європі.

¹¹³ Предисловие. Т. I., с. VI, издания Кожанчикова, 1859.

вимогливістю за пошуками свого молодого учня. Вважаючи недостатнім перегляд, зроблений у 1859 р., – а, можливо, також невдоволений новим витком у справі про «сепаратизм» дослідника, котрий лише щойно вийшов з опали – Максимович опублікував у журналі «Украинец», свої листи, написані раніше М. Погодіну. Такий же рояліст щодо царської влади (як і Погодін), Максимович відобразив думки, поширені серед прибічників великоросійського централізму, про те, що Костомаров недбало використав джерела, занадто покладався на польські хроніки, залишив великі лакуни й викривив факти. Не знітившись, Костомаров почав виправдовуватися через одну з найголовніших столичних газет «Санкт-Петербургские ведомости»¹¹⁴. Старий історик відреагував через ту ж саму газету «До відповіді на пояснення пана Костомарова», і довга полеміка тривала до кінця 1860 р. Максимович опублікував також не менше тринадцяти листів, на які Костомаров відповідав з повагою та силою наукових аргументів, часто визнаючи цінність критики та переконуючись, що його твір потребує нових досліджень.

На політичні натяки великоросіян, які побачили неблагонадійність у широкому використанні – хоча й необхідному – польських джерел XVII ст., Костомаров 2 серпня 1859 р. надіслав особистого листа Максимовичу, пояснюючи тому, чому треба «берегти у своєму портфелі» свідчення такого роду, але при цьому остерігатися людей, котрі ніколи не тримали в руках цих документів. Подібно до істориків всіх часів, він боявся інструменталізації історії. Був ризик, що першість в антиполонізмі стане його власним надбанням, подібно до того, як це часто позначають щодо гоголівського «Тараса Бульби».

Однак стосовно закидів щодо його стилю та необхідності поглибити свої пізнання, молодий історик доволі швидко прийшов до визнання рації старшого метра. Хоча він, зі свого боку, і пережив еволюцію в напрямку соціального консерватизму, втім зберіг у своїй книзі романтичну візію народу. Син звільненої

¹¹⁴ *Костомаров Н.* Объяснение по поводу «Писем о Богдане Хмельницком М.А. Максимовича к М.П. Погодину», помещенных в книжке «Украинец» // Санкт-Петербургские ведомости, № 122, 1859, 7 июня.

кріпачки, котра змушена була в 1832 р. після смерті свого заможного чоловіка заплатити за свободу своєї дитини, Костомаров зберіг невинуватне захоплення українською традицією «бунту», заколоту, і цей погано прихований потяг підштовхував його вводити до своєї оповіді великого числа діалогів, розмов і вигаданих промов, дуже вірогідних, проте які краще підходили для романтичних вистав, що ними він так захоплювався разом із Срезневським, ніж для духу використаних ним хроні. У 1859 р. він ще не повністю позбувся тих «шлаків», які повинен буде вичищати до кінця життя. Бажання стилізації та місцевого колориту дуже доповнювали епічний характер його історичного матеріалу. Шевченко, котрий діяв подібним чином у своїй поемі «Гайдамаки», міг собі таке дозволити, оскільки був поетом. Але Костомаров був істориком, і тому добре уловив суть головного закиду, який був йому адресований. Багато читачів у Росії – а слідом за ними й Меріме – не бачили нічого поганого в цьому творі, сповненому міфології про той народ, якому її бракувало, але після 1859 р. автор написав Д. Мордовцеву: «Максимович мене жваво розкритикував в «Українцю», але я не маю бажання йому відповідати [невдовзі він змінив свою думку, як ми знаємо – Д. Б.], та я виплутаюся з поміччю Божою та Імператорської бібліотеки. Саме там я щойно знайшов надзвичайні рукописні багатства про Хмельницького, тому третє видання матиме зовсім інший вигляд. Є також багато нових джерел про Малу Росію. Дозволивши собі мандрувати друкованими виданнями, я зовсім випустив з виду рукописи... Про епоху Хмельницького багатства величезні й якогось дня з'явиться історія України...»¹¹⁵.

Третє видання, що вийшло в 1870 р., у рік смерті Меріме, не мало жодної користі для Франції, як і четверте, видане в 1884 р. Отже, те, що ми читали, написане пером Меріме, було лише дайджестом твору, котрий не набув ще тієї форми, яка б задо-

¹¹⁵ Окрім О. Гончар, яка наводить цю кореспонденцію: *Мордовцев Д. Л. Исторические поминки по Костомарову // Русская Старина, 1885, № 6, с. 620, згадані рядки надихнули чудову розвідку. Див. Ясь О. В. Історія як сюжет, представлення образу Б. Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // Укр. Іст. Журнал, 2007, № 2, с. 89-106.*

вольнила його автора. Можливо, це пояснює ту обставину, що Костомаров ніколи нічого не говорив про адаптацію Меріме, не висловлював жодної гордості чи обурення, зважаючи на презентацію свого твору великим французьким письменником¹¹⁶. Нам відомо, що незважаючи на дворазове перебування у Франції, історик жодного разу не позначив свого знайомства з публікаціями Меріме за 1863-ій і 1865-ий роки. Це мовчання вражає, але, в світлі наших повідомлень, про щось більше здогадатися неможливо.

Перед тим, як дозволити нашим читачам звернутися до тексту Меріме та кількох ремарок, які ми в ньому позначимо, зробимо уточнення, що ми не збираємося віддаватися даремному підстрочному порівнянню. Зважаючи на відсутність означень щодо причин відбору більш чи менш довгих купюр, які зазнали легкого аранжування, зробленого Меріме, дуже складно піти далі у вивченні інтертекстуальності, що має лише сенс такого собі резюме, яке може бути лише віддаленою рефлексією про його модель. Все, що було сказано про простоту цієї адаптації та її достоїнства, свідчить про складність і екзотичність фактів, що заледве могло б нам дати змогу зробити загальні припущення про резони певного відбору.

В цілому, видається ясным, що Меріме, прихильник Великої Росії, сильно затушовував ті багаточисельні місця, у яких Костомаров 1859-го року дозволяв бачити, що він не позбувся свого бурхливого сепаратизму року 1847-го й довіряв моменту, який

¹¹⁶ О. Гончар показує, з якою постійністю впродовж тридцяти років Костомаров продовжував збільшувати та відшліфовувати свою працю. Сучасні історики, які знову починають працювати над статтю Хмельницького, завжди визнають за своїм попередником з XIX ст. почесне місце. Їхній стиль є більш стриманим, коментарі бувають подекуди тенденційними, однак глобальна схема залишається незмінною. Наприклад, це можна подивитися в громадній україномовній бібліографії *Степанков В. С.* Богдан Хмельницький, портрет соціально-політичний, К.: Либідь, 1993, або ж у польськомовній *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki, Wrocław, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1988. Така ж думка міститься й у авторів вже згаданого енциклопедичного довідника за редакцію В. А. Смолія та ін. (2005).

прийшов, коли його було офіційно толеровано та він цілковито занурився у багаторічну підготовку до видання твору, а потім до друку «Основи» між 1860 і 1863 рр. Цю обставину яскраво маніфестує приховування Меріме передмови, у якій Костомаров підтверджував свою віру ймовірну роль, в майбутньому, Південної Русі, спрямовану на можливе возз'єднання слов'янського світу. Зменшення польського впливу, позначене битвами Хмельницького, було подано як початок «обставин, які мали б здійснитися в наступних поколіннях з усіма наслідками для слов'янського світу»¹¹⁷. Це ствердження віри в майбутнє було таким важливим, що, незважаючи на Валуєвський циркуляр 1863-го року та Емський указ 1873-го, які обрізали всі можливості проявів ідентичності, відмінної від російської, Костомаров щоразу брав нахрапом цензуру в кожному перевиданні до 1884 р. й повторював цю річ. Меріме багато разів давав змогу побачити, що він добре розумів цей заклик, однак жодним чином письменнику не хотілося його афішувати, як річ, що йде від нього.

Щодо розбиття на глави, ми побачили, що у версії «*Journal des Savants*» не було дотримано жодним чином порядку з твору, запозиченого від російсько-українського історика. Наступні випуски також не співвідносилися з главами рецензованої книги. Двадцять одна глава, вміщена Меріме у видання Леві 1865-го року, також не співвідноситься з двадцятьма трьома главами російського відповідника. Вочевидь, вони утворювалися з розрахунку приблизної рівності сторінок. Меріме відразу розпочинає з біографії Хмельницького, до якої Костомаров підходить лише на с. 42. Він пропускає також, окрім згаданої передмови, довгий вступ, який у історика зріс з 12 сторінок у 1857-му році до 32 у 1859-му, де йшлося про географічні й історичні умови в Україні, які, підкреслимо тут, викликали в цієї національності потребу зростати й розширяти свої кордони до Дону, Каспію (Астрахані), Саратова на сході, Півдавстрійської Галичини на

¹¹⁷ «Эпоха Богдана Хмельницкого начала и приготовила то, что должно было по ходу исторических обстоятельств, совершиться в грядущих поколениях со всеми последствиями для славянского мира, быть может ещё не взвешенными судьбой», т. I, 1859, с. VI.

півдні, Бессарабії на заході. Меріме відступав ще далі – і ми маємо знаходити цю тенденцію часто – перед розгортанням через релігійні чи расові мотиви українських повстань. Він повинен був сприйняти певні більш віддалені деталі про походження козаків, але губився в генезі польсько-литовської політичної Люблінської унії 1569-го року, і ще більше в обставинах Берестейської унії 1596-го року, яка була спрямована на навернення всіх православних колишньої республіки до нової релігії, званої уніатством, з підпорядкуванням папі.

Вочевидь, не розуміючи натяків з цього приводу, часто згадуваних з гнівом у промовах Хмельницького, Меріме завжди уникав цих натяків. Тому він не говорив про зусилля київського митрополита Петра Могили із збереження православ'я. Він відмежовувався також, не використовуючи цей довгий вступ, від антиюдейської ненависті, що часто проявлялася далі, з деталями фізичних переслідувань, які Костомаров любив наводити та перебільшувати, подібно до образів зварених в окропі дітей чи скалічені жіночі груди, як бачимо, що у вступі до 1857-го року, так і вступі 1859-го. Такі образи, як ми знаємо, були стереотипом, презентованим ще Шерером й охоче сприйнятим Пушкіним і Гоголем, однак поміркованість стилю Меріме не могла до цього пристосуватися.

Ймовірно треба записати в актив Меріме ту обставину, що, відмовившись від вступу, він відкинув також дуже відверті антисемітські риси, котрі далі, у тілі тексту, він намагався зробити якомога нейтральнішими. Костомаров, говорячи про євреїв, найчастіше називав їх словом «жиди». Меріме не міг собі дозволити ні такого презирства, ні, очевидно, знання про те, що під час заслання історика до Саратова, його поведінка покращила його долю через виказування царським властям євреїв, що оселилися поза обов'язковою «смугою осідлості», до якої Катерина II прагнула їх запроторити. Костомаров навіть висловлював свою ненависть у проведенні «експертизи», говорячи, що згадані євреї могли б виявитися винними у ритуальних вбивствах християнських дітей. Меріме, усвідомивши неприйнятний характер деяких інсинуацій у тексті, намагався завжди обмежити ті алюзії, які йому здавалися підозрілими. Він не завжди слідував за

Костомаровим у багаточисельних пасажах, де той пояснював історичну підпорядкованість євреїв польським землевласникам і об'єднував і тих, і інших спільною ненавистю. Різні огидні антисемітські вчинки, як дії гайдамаків, котрі вішали разом католицького священика, єврея та собаку, були пропущені Меріме. Він зробив те ж саме щодо описів різанини люблінських євреїв, вчиненої загонами росіян при поверненні після облоги Львова наприкінці розповіді.

Особливу увагу треба звернути на дві останні сторінки книги, які є єдиними, де Меріме проявляє власне ставлення до загального характеру вчинків Хмельницького. Тут ми добре бачимо, як він зрозумів, що його герой, такий хитрий і підступний, був ведений єдиною метою: становленням «України, вільної від чужоземного ярма», і що довга черга цих дантевських битв мала насамперед головну ціль – утвердження єдиної нації, висловлення патріотизму *in statu nascendi* [лат. – в стані народження – Є. Л.]. Читаючи у притаманній собі холодній та іронічній манері запальну прозу Костомарова, Меріме ретельно виключав з неї багато тих національних поривів, більша частина яких віддавала мегаломанією. Письменнику було надзвичайно складно розділити навмисно створене подвійне використання – котрого явно намагалася часто уникати навіть сама російська цензура – яке надавав Костомаров словам «русский» и «Русь». «Русский» тут означало в українському розумінні русина, руського, тоді як в імперії царів це слово означало тільки росіянина. Інколи «Русь» у Костомарова означала, як і в офіційному діловодстві, всю *Slavia orientalis* (східне слов'янство, підпорядковане Москві), але частіше йшлося про український простір. Звідси труднощі Меріме, котрий часто відмовлявся використовувати фрази, вкладені Костомаровим в уста свого героя. Коли Хмельницький стверджує, що він «сделался теперь господином земли русской», російськомовний читач – і Меріме так само – мав би зрозуміти, що йдеться про «землю російську»¹¹⁸. Трохи згодом майбутній наступник цього гетьмана Виговський наполягатиме, слідом за Богданом, що той проголосив свій суверенітет:

¹¹⁸ Видання 1859, т. II, с. 472.

«Кзаки хотят, чтобы все русские земли были соединены с ним в одном государстве русском»¹¹⁹. Головні для україномовних читачів або просто українофілів ці подвійні означення регулярно уникалися в адаптації Меріме, викривляючи філологічну точність і ще частіше точність політико-ідентичну. Проте саме вони були в центрі свідомості Костомарова, котрий ось-ось збирався опублікувати в своєму часописі «Основа» статтю під назвою «Две русские народности». Тож Меріме доводилося утримуватися в промовах Хмельницького *in articulo mortis* [лат. – на смертному одрі – *Є. Л.*], хоча він і свідомо використовував це русинське слово, наводити фрази Костомарова, які звучали як *casus belli* [лат. – привід до війни – *Є. Л.*] з Австрією. Помираючий гетьман шкодував, що не мав змоги визволити всю Україну, включаючи ті провінції, що потрапили під домінацію Відня наприкінці XVIII ст.

Відправляючи тоді посольство до Москви, він закликав царя на допомогу в «поверненні» Волині та Червоної Русі, «принадлежащие к древней русской системе княжеств»¹²⁰. Меріме уникав таких узагальнень і двоїстостей. У своїй останній промові гетьман шкодує, що не зміг «утвердить навеки независимость и вольность вашу» й визволити всі провінції, підпорядковані полякам, «словом, все земли, которыми владели великие князья наследственно... Богу иначе угодно»¹²¹. Похорон Хмельницького в Суботіві, згідно його волі та заповіту, було представлено за задумом померлого як прив'язка до місця, де спалахнула іскра свободи, однак, всупереч тексту, Меріме намагався описати у спосіб менш яскравий загальне горе, яке викликала в народі втрата «предводителя», «освободителя Руси» та «батька свого». Націоналістичного пафосу він також хотів уникнути¹²².

Як зазначають численні критики і як підтверджує це його листування, Меріме, зазвичай дуже стриманий у стилі, втомився від кривавих видовищ, які мусив включити до свого нарису. Ось

¹¹⁹ Там само, с. 483.

¹²⁰ Там само, с. 508.

¹²¹ Там само, с. 544–545.

¹²² Там само, с. 549–550.

чому його висновок виглядає таким спрощеним. Смерть Хмельницького у французькому тексті супроводжувалася лише короткими роздумами про загальний спадок його справ.

У Костомарова навпаки, епічний розмах поховальних урочистостей розгортається за зразком народної поезії: «То не ветры осенние бушевали в дубраве, то вопили и плакали казаки, погребая батька своего, старого Хмельницкого». І Костомаров на цьому не зупиняється. На похороні присутній якийсь посланець польського короля. Зорка, писар померлого гетьмана, виголошує промову по-польськи. А Костомаров залишає на кінець цей новий доказ польської віроломності: тепер даремно нам шукати цю православну церкву та могилу цього героя. Безчесний Адам Чернецький, очільник військ польсько-литовської республіки, захопив Суботів і «приказал выбросить на поругание кости человека, поколебавшего могущество Польши».

Стан думок 1863–1865 рр. не дозволяв передати цей костомаровський месидж у Франції. Меріме це розумів і утримався від поширення такої думки. Звичайно, його заслугою стало ознайомлення Франції з Хмельницький, однак використав він цей великий нарис для того, щоб продовжити свою репутацію науковця, та написати свій твір, який він витягнув з усім його іраціональним і екзотичним пандемоніумом. Історія України залишалася в такому стані десятиріччями. Меріме перетворив величну розповідь на захопливу пригоду. Його Хмельницький, котрого він називав «великою людиною», але частіше «великим мерзотником», «твариною», різновидом злочинного батечка Убю [йдеться про літературний персонаж, головного героя гротескної лялькової драми Альфреда Жаррі (1873–1907) «Король Убю» (1894), ім'я якого стало символом абсурдності політичної влади – *Є. Л.*], виглядає непередбачуваним і скоріше гротескним. Переклад/зрада, кажемо ми зазвичай [йдеться, про крилатий вислів «*Traduire, c'est trahir*» – «Перекласти – це зрадити» – *Є. Л.*]. Можливо краще було б говорити про адаптацію/скалічення. Однак за півтора століття цей французький текст зазнав дивовижної кар'єри, подекуди навіть парадоксальної.

Отже, маємо рецепцію твору, сповнену більш-менш щирого ентузіазму, більш-менш ясних недомовок і навіть непорозумінь, які нам потрібно тепер прояснити.

IV. РЕЦЕПЦІЯ «БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»

Якщо ми звернемося до «Бібліографії» П'єра Дюбе – у якій етюдів про Меріме має бути безліч – публікації Меріме про українського гетьмана не знайшли однак відгуку, окрім статті А. де Понмартена від 1878 р.¹²³, але, оскільки в аналітичному списку не фігурує жодної згадки ні про Україну, ні про козаків, ні про Костомарова, дуже важко подумати, що праця Меріме в цьому випадку потрапила в порожнечу та забуття.

Навіть якщо «Богдан Хмельницький» є далеким, щоб у спадку письменника зайняти місце першого плану, він знаходив, з часу своєї публікації та до наших днів, досить широке відлуння й, подекуди, особливо в ХХ ст. доволі дивовижне. Ми презентуємо ці відголоски в порядку хронології.

Меріме сам охоче іронізував у своїй кореспонденції про відсутність читачів «*Journal des Savants*». Отож, для нас не буде дивною відсутність реакції на публікацію 1863-го року. Вихід видання ж 1865-го року, зверненого до більш широкої публіки, навпроти був анонсований і вітався тоді чотирма статтями у пресі, що були відмічені Морісом Партюр'є в двох примітках до «Загального листування»¹²⁴.

Перша з них належала перу Дюранті¹²⁵. Вона з'явилася в ліонській газеті «*Le Progrès*» 7 лютого 1865 р., через два дні після виходу книги і навіть ще до її офіційної реєстрації в реєстрах Бібліографії Франції, що відбулося лише 4 березня. Така швидкість і така точність за короткий час цього анонсу дозволяє думати, що цей критик мав персональний канал інформації, можливо навіть від видавця. В іншому місці «Літе-

¹²³ *Dubé P. H. Bibliographie de la critique sur Prosper Mérimée 1825–1993*, Genève, Droz, 1997, 397 р. Навіть щодо дати цієї єдиної згаданої статті, Дюбе забув позначити, що в 1878 р. це вже було передрук у збірнику, а сама стаття вийшла у 1866 р., як ми це вже зауважили.

¹²⁴ *C. G.*, t. XII, p. 311, note 2 et p. 349.

¹²⁵ Пригадаймо той галас, який спричинив Дюранті, цей захисник правди, наближений до Шанфлері, що видавав себе за побічного сина Меріме, оскільки його мати Емілія Лакост була коханкою письменника в 1827–1832 рр., однак ця «спорідненість» була спростована згодом завдяки знайденим доказам.

ратурного листування» (№ VIII) щодо критики цього твору міститься рецензія на «Козаків давніх часів», з позначенням його ціни (3 франки), де йдеться лише про «Богдана Хмельницького» та згадується насамкінець кількома словами «Стенька Разін». «Відомий письменник продовжує свої розвідки щодо літератури та історії Росії», – проголошує Дюранті. Отож, відразу кидаються в очі дві помилки, яким судилося надалі роками займати місце дійсної правди в суспільних стереотипах. Цей твір, як ми вже побачили, не був продуктом «розвідок» і мав дуже небагато з «історії Росії». Щодо решти відгуку, то вона містила відносну точність:

Цей новий том є аналізом праць російського науковця мсьє Костамарова [*sic*], аналізом, сповненим мистецтва та точності, що перетворює його на оригінальний твір. Тут ідеться про велику боротьбу за свободу, яку вели у XVII ст. козаки та інші російські народи проти поляків, своїх завойовників: боротьбу релігійну та народну, яка враз показала слабкість аристократії та політичної організації поляків. Всі факти цієї розповіді обертаються навколо фігури козацького ватажка Богдана Хмельницького, дикого генія, який ледь не створив імперію і який, вочевидь, поклав початок зростанню сили Російської імперії, віддавши їй Україну й тим ослабивши Польщу [якраз це, як ми знаємо, не впливає з самої книги, а лише з останньої фрази тексту Меріме, де він змінює всю картину своєї моделі, щоб наблизити її до стереотипічної французької візії – Д. Б.]. Цікаві деталі про козацьке товариство знову показують хаос пасток, зрад, різанин та обопільних жорстокостей. Здається, що Аттіла та Аларіх були зовсім недавно...

Можливо, становище Меріме при імператорському дворі змусило зробити два реверанси щодо нього урядовий орган, у якому за одинадцять років до того письменник опублікував «Козаків України та їх останніх отаманів»: у лютому та у липні, «*Le Moniteur universel*» [«Ле Монітор універсель» – «Всесвітній оглядач» – Є. Л.], постійним дописувачем якого Меріме був, облікував два схвальних відгуки про його твір.

Анрі Лавуа, котрий вів у «*Le Moniteur*» рубрику «Літературний огляд» виявився не менш швидким, ніж Дюранті.

20 лютого 1865 р. він розмістив у двох рядках цілого розвороту під загальною назвою своєї рубрики аналіз, майже повністю присвячений «Богдану Хмельницькому», та лише зрідка торкаючись «Стеньки Разіна», розбійника, у вчинках якого, як зазначав автор, не було жодної політики. Критик вважав можливим пов'язати козаків із скіфами. Він згадував про археологічні розкопки в Керчі, які поповнили багатства музею в Ермітажі в 1831 р. і додавав: «Час нічого не змінив, або майже нічого, у їхніх звичаях...». Потім він наважився на кілька туманних порівнянь:

Хоча грецька релігія й проникла у степи, козаки ще зберігали традиції стародавнього життя. Це була суміш язичницьких і мусульманських забобонів... вони вірили в передзнаменування, сни, духів... поклонялися Дону Івановичу, тобто Дону, сину Івана, котрий був захисним божеством їхньої батьківщини та свободи... Жодне з цих повстань не відіграло такої великої ролі, як повстання Богдана Хмельницького. Мсьє Меріме щойно написав цю історію, невідому за межами слов'янських країн. Про достоїнства цього твору я не буду вам говорити; ви самі знаєте, з якою ясністю думки, з якою чіткістю стилу, з якою витонченістю славетний академік пише історію. В нього вона відкидає весь непотрібний багаж, вона йде прямо до своєї мети, вона має впевненість і чарівну точність; вона збирає факти, вона відкриває далекі події, вона є щільною, дратівливою, сповненою сили, й підсумовує одним словом, немов би мистецька картина, з якої знімають полотно, відкриваючи світлу. Талант цього метра перевершує біографії тих персонажів, місце яких, здається, скоріше в романі, ніж в історії.

Отримавши таке прославлення, цей талант опинився на верхівці карколомних подій, які він спричинив:

Тут присутня одинока фігура Богдана Хмельницького, славетного ватажка народності козаків Дона та Волги [*sic*], який тримав у своїх руках впродовж частини XVII ст. Польське королівство і який, ставши володарем України, кидаючи свої погляди на Валахію та Трансільванію, мріяв про Київ, де почав панувати, а зробившись його правителем, почав мріяти і про велику козацьку імперію...

і ще одне нове порівняння слідувало далі:

цей вид Калібана, подібно до Шекспіра, натури дикої, вади якої були лише подвоєні цивілізацією, що її суміш вона сприйняла у роки своєї молодості у Галичині [sic] та Польщі...

Після згадок про жорстокості та пиятики, Лавуа додає свої власні вигадки:

Мені здається, що в свідомості Хмельницького було щось турецьке, раз він часто сподівався знайти добру вигоду в перепродажу своїх бранців.

Його вражали формулювання такі, як «Ваш папа, та я продам його туркам!», неконтрольовані спалахи гніву у Хмельницького, про які він наводить кілька прикладів, а також вчинки гайдамаків, «отаман яких, хоч і не брав участі в цих актах, всюди благословляв різанину, яку це народ здійснював». Кілька жахів, таких як «червона стрічка», якою Морозенко передавлював шії жінкам, або страхітливий вчинки вампіра Буняка, мали привабити читачів дуже серйозної газети, котрі минулого року побачили, наскільки даремною (неможливою) виявилася їхня спроба підтримати польське повстання:

Проти такої орди..., проти такої армії, що за розмірами нагадувала вторгнення Тамерлана, Європа була зовсім нечисельною, й наступ Хмельницького неможна було відбити. Загони козацького моря (з України) повинні були раз і назавжди підтвердити польку приказку, що говорить: якщо небо падатиме, наші гусари підтримають його своїми списками.

Лавуа закінчував свій відгук, наводячи чудовий висновок Меріме, котрий, подібно до Костомарова, зараховував росіянам і полякам нічию.

Двічі Хмельницький кидав до своїх ніг переможену польську аристократію. Впродовж десяти років він тримав Україну вільною від будь-якого іноземного ярма. Можливо, він вірив, що матиме успіх утвердити свою незалежність..., однак, наприкінці життя, розчарувавшись у своїх союзниках, він

зрозумів, що його мрія про незалежність є для нього нездійсненою, а відірвавши Україну від поляків і прилучивши її до московитів, він лише поміняв господаря над нею.

Громадська газета «*Constitutionnel*» [«Конститусьйонель» – С. Л.] також дуже швидко повідомила про вихід «Козаків давніх часів». У своєму «Бібліографічному бюлетені» від 25 травня 1865 р. Гюстав Ландроль анонсував це видання вперше серед новин від видавців Мішеля Леві і братів, вихваляючи «одного письменника, який поспішав повільно, працюючи по кілька годин, однак, незважаючи на це, створив продукти, що є не тільки смачними, але й рідкісними». Він нагадував, що Меріме вже був відомим автором «Лжедмитріїв», студій про Пушкіна та Гоголя та історій про «Росію, яку він знає глибинно». Майже повне незнання в ту епоху російської мови дозволяло робити це твердження таким беззаперечним. І Ландроля не лякала така публічність:

Немає нічого більш вражаючого, більш потужного, ніж ця оригінальна картина про давніх козаків, уособленням яких стали ці двоє легендарних героїв.

Хоча ні Хмельницький, ні Разін не цитувалися, однак читач запрошувався на зустріч з ними, завдяки майстерності стилю письменника:

...суміш наївності та дикості, доброзичливості та жорстокості сформували найдивовижніший контраст і особливість цього твору мсьє Меріме, що повністю відрізняє його від тих недолугих вульгарностей, які дехто з фантазерів говорять про Росію та росіян, нічого про них не знаючи.

Йдеться про намагання забути злі антиросійські карикатури, що виходили під час Кримської війни, а також більш свіжі карикатури, які були присвячені другому придушенню Москвою польських інсургентів. І яке діло до того, що й Меріме жодного разу не їздив до Росії, а його «Богдан Хмельницький» розповідав так мало про цю країну та росіян. Французький городянин продовжував асоціювати Україну з Росією. Щось протилежне сприймалося за погану обізнаність.

Загалом можна бути впевненим, що не знайдеться нічого вульгарного чи банального в писаннях автора, котрий досягнув такої досконалості форми та є здібним чекати впродовж років на новий сюжет, який привернув його увагу. Отже, ця нова книга, яку читають сьогодні із цікавістю, буде перечитуватися згодом для отримання знань, як перечитуємо до сьогодні три шедеври гарного смаку та стилю, що зветься «Кармен», «Коломба» та «Абат Обен».

Час мусив довести зворотне, що ніякого перечитування та ніякого отримання знань ніколи не відбулося, «новий сюжет» зовсім не належав Меріме, а українська ідея повинна була чекати ще багато років. Доступ до цього сюжету був, подібно до Росії, знову закритий. Згадки про Хмельницького так і залишилися винятковими у Франції: тож Ландроль у цьому зовсім не помилявся.

Нечуваний привілей, Меріме мав знову право в «*Le Moniteur universel*» на другу презентацію в рамках загальної статті за кілька місяців після першої, 24 липня. Цього разу це був Октав Лакруа, який опікувався рубрикою «*Var'ete*» і розмістив статтю ще довшу, ніж у Лавуа, на п'яти колонках, назвавши її «Меріме. Козаки давніх часів. Історія Дона Педро», проте вона зовсім не мала тієї точності, яка була притаманна його колезі, й оперувала широким зверненням до більш ранньої творчості письменника. Ще менш уважний до змісту книги, цей панегірик виголошував чутливі узагальнення, не коментуючи глибинно жодного твору: «Дуже складно, коли ми звертаємося до мсьє Проспера Меріме, зупинити свій вибір на якійсь частині його творчості. Читач, будучи пильним, не задовольниться якимось напівзнанням. Такий метр, як мсьє Меріме, втім, вміє привернути до себе увагу, авторитет його таланту її посилює, а шарм цього таланту її навіть утримує». Далі Лакруа просторо підкреслював, що згаданий автор зберіг, всупереч бурхливому романтизму, дбайливу обережність з 1825 р., використовуючи при цьому дуже доречно образ козака Мазепи, вочевидь, критик не знав, що Меріме говорив про цього гетьмана ще в 1854 р.:

«Ми подібні до Мазепи, – кричали юні романтики, – і дикий кінь несе нас до пригод».

«Якби ж я тільки міг надійно приборкати та підкорити цього коня!», – подумав молодий автор «Театр Клари Газуль».

і знову продовжував згадувати про збірку його творів, про «Жакерію», про «Коломбу», про успіх його містифікацій, його вправність передавати місцевий колорит. Не бажаючи вдаватися в деталі книги, яка щойно з'явилася, Лакруа, слідуючи стилю *silva rerum* [лат. – «ліс речей», тобто записи різного плану – С. Л.] своєї епохи, занурювався у міркування про близькість роману та історії:

Цей роман, як мсьє Меріме його виклав і реалізував, природно веде до історії. І те, і інше є майже на однаковому рівні. Але в історії, як і в романі, автор «Коломби» і «Кармен» докладється з пристрасстю до вивчення людей виключно могутніх, які, несучи користь чи загибель, здається, режують у своєму особистому характері чи своїх справах щодо інших фізичні та моральні схильності, недоліки та вади всього народу. Найбільш оригінальні та найбільш впливові діячі, які змусили себе визнати своїх сучасників та керували довгою чергою подій, особисто звернулися до його спостережливості та його пера. «Я люблю в історії тільки анекдоти, – казав мсьє Меріме, – а поміж анекдотів я надаю перевагу тим, де я можу уявно віднайти справжню картину звичаїв і характерів певної епохи». Знання звичаїв і характерів, чи не це є освітньою та корисною метою історії?

У будь-якому разі я думаю, що преференція того історика, котрий нас захопив, не стільки стосується анекдотів, скільки епізодів, що є більш чіткими, більш окресленими, більш точними і знаходять в його власному обрії певні речі, що мають значення та важливість наріжного каменю для зведення справжньої будівлі.

І згадував знову Катиліну, Дона Педро та, зрештою, «Козаків давніх часів» – як продовження «Лжедмитріїв» – де останні двоє ватажків були поставлені в один ряд, точнісінько як цього бажав Меріме у 1865 р., прагнучи забути, що в 1863 р. він їх повністю відділяв одного від іншого. Двоє згаданих розбійницьких ватажків, як погоджувався вірити Октав Лакруа, не маючи ні стиду, ні совісті, «різали, грабували і навіть не любили жінок». Таким

чином, довіряючи ідеї про схожість Хмельницького і Разіна, до всього іншого критику було по цимбалах:

І зауважте, що від часу останньої промови Агріколи у Тацита, я не читав сторінки, яка б мене більше вразила, ніж смерть Богдана Хмельницького, чудово пересказана мсьє Меріме. Це велично, це прекрасно і достойно бути присвячено спартанському герою.

Змушений зупинити потік своїх компліментів, які він сам визнав занадто довгими, критик з *«Moniteur universel»* підсумовує нашвидкуруч, говорячи, яке «глибоке відчуття реальності» він отримав.

[...] і, раз ми не припиняємо захоплюватися талантом, сповненим таких можливостей, ця поміркована та мудра скромність, котра роздає всім свої плоди, має настільки міцне здоров'я, що в змозі жваво кинути виклик століттям.

Ці чотири коментарі, які ми щойно зацитували, не кинули жваво виклик століттям і були забуті – такою часто є доля періодичної преси – навіть кращі автори коментатори ХХ ст., до наведення їх Морісом Партюр'є у «Загальному листуванні», не цитують ці занадто гіперболізовані прославляння.

Набагато тривалішим виявилось довголіття п'ятої статті, яка заслуговує на тому, щоб на ній зупинитися окремо. Датована в газеті *«Nouveaux Samedis»* [«Нуво Самді» – «Нові Суботи» – С. Л.], що видавалася друкарнею братів Мішеля Леві, 5 березня 1865 р., однак опублікована в 1866 р., вона утверджувала більш простору критику, просякнуту певними уточнюючими нюансами, на які лише був здатний француз тієї епохи, тобто суджень здебільшого літературних, ніж історичних. Цей текст Армана де Понмартена, що має підзаголовок «Проспер Меріме»¹²⁶ залишився одним з найвідоміших, завдяки своєму перевиданню в 1878 р., та ще одному – в 1932 р., зробленому Г. Монго у додатку до третьої частини своєї розвідки в *«Le Monde slave»* [«Ле Монд

¹²⁶ Pontmartin A. de. Nouveaux Samedis. Deuxième série, Paris, Michel Lévy, 1866, article VII, p. 116–127 ; rééd. Calmann-Lévy, 1878, t. II.

сляв» – «Слов'янський світ», найвідоміший свого часу славістичний журнал у Франції – Є. Л.].

Не побоюючись знову піддатися старому стереотипу, який Меріме намагався прикрасити певними нюансами, однак який, поза сумнівом, ще залишався найбільш промовистим саме для французів, А. де Понмартен розпочав зі страхітливої та фантастичної згадки про козаків, яка стала справжнім російським жахом у Франції після 1812 р.:

Козаки!.. Яке слово і які дикі чи фантастичні образи, похмурі чи дивовижні, жахливі чи гротескні це слово викликає в нашій свідомості! Безмежна рівнина, низьке небо і крижаний туман змішуються з розмитою лінією горизонту, ворони та яструби кружляють над долиною... Вас зрозуміє будь-хто, від дитини, котрій навіяли страх перед цією загрозливою постаттю, до старця, котрий згадає, що бачив її – жахливий спогад! – як подібні люди варили свою їжу в казанах під склепіннями Пале-Руаяль. Пройшло вже багато років після того, і ось зацікавлення мсьє Меріме знову торкнулися цього предмету¹²⁷.

Звідки цей до Пушкіна, Гоголя, Лжедмитріїв? До місцевого колориту, який, поза сумнівом, є цариною оповідача, чи – і тут цей критик майже вгадує наперед той додаток, про який ми говорили вище – до «творення справи історика, археолога та ерудита, щоб уникнути фривольностей роману чи легкої літератури, мало достойної сенатора»? Отже, продовжує Понмартен, всі ці насильства та описані жахіття «дуже добре узгоджуються з манерою мсьє Меріме, котрий вже давно взяв собі за девіз гасло *scribitur ad narrandum, non ad probandum* [лат. – пишуть для того, щоб розповісти, а не для того, що довести – Є. Л.]»¹²⁸.

Щоб оцінити цей твір, не треба довго міркувати, варто тільки піддатися задоволенню «чистої, твердої, потужної прози, без надлишків», якій автор «відається замало» та яка містить новий

¹²⁷ *Ibid.*, p. 116.

¹²⁸ *Ibid.*, p. 117–118. «Пишуть для того, щоб розповісти, а не для того, що довести» – це вислів відомого римського оратора Марка Фабія Квінтіліана (I ст.) // Quintilien, *Institutio oratoria*, Livre X, 1, 31.

персонаж, «наскільки цікавий, настільки й невідомий». Це цікавіше та привабливіше і навіть «цінується краще й більше, ніж банальні лестоці». Понмартен додає одну маленьку контроверсійну річ, спрямовану до тих, хто шкодує, що Меріме полишив роман, казку, новелу, і тих, хто йому аплодують. Саме другі, на його думку, мають рацію¹²⁹.

На чотирьох сторінках він намагається ввести діяльність Хмельницького в європейський контекст XVII ст. У мить, коли Франція виходила з Фронди, а в Англії відбувалася революція, Владислав IV, король Польщі, (Яна-Казимира, його брата та наступника, центрального персонажа книги Понмартен забув) також боровся зі своєю аристократією і тому звернувся «до занадто вимогливих нерестрових козаків». Богдан Хмельницький, «котрого ми далі зватимо коротко Богдан, щоб увільнити нас від цього нагромадження приголосних звуків, які шкодять його відомості» (цей жарт бачимо раніше у самого Меріме), був людиною, що належала до такої категорії козаків. «Суміш грецького, слов'янського і татарського», гомеричний любитель випити, «на кшталт Петра Великого, однак цей п'яниця подекуди міг втерти носа Мазаріні». Подібно до інших критиків, Понмартен шукає, з ким можна порівняти це втілення певної нації: Олександр, Цезар, Карл Великий, Роланд, Генріх IV, Конде, Карл XII, Валленштейн, всі ці порівняння дуже приблизні... Однак, хто судитиме занадто суворо статтю в «*Nouveaux Samedis*»? Далі він переходить до особистих суджень про оргії та насильства, хвацько позначених Меріме: сяюча та безтурботна польська знать, жорстокі кати: Ганжа, Небаба, Кривоніс, звичайно, Буняк, без якого ніяк, та його двійник-вампір¹³⁰.

Далі журналіст переходить до вже чистої критики, виступаючи проти такого занадто явного смаку до «убивств і замордованих до смерті людей». Того, що відбувалося в ранніх новелах, на його думку, і так вистачає з надлишком: «Досить убивств, людей з перерізаним горлом, закатованих, повішених, задушених, з яких зняли шкіру...». Можливо варто було б по-

¹²⁹ *Ibid.*, p. 119.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 120–124.

м'якшити «похмурий жах сцен оргій і різанини кількома світ-
лими вставками, в яких пробивається промінь ніжності та жа-
лю...», отримати користь від чарівної молдавської господині
Розанди..., однак Понмартен припускає, що «Меріме-історик
мав зв'язані руки, а його серце, котре ніколи не було говірким,
було примушене мовчати. Практикуючи з усією вимогливістю
одну зі своїх улюблених аксіом: правдою є те, що було, слухняно
ступаючи слідом за мсьє Костомаровим, оригінальним біогра-
фом Богдана Хмельницького, він змушений був сісти на хліб і
воду та змусив нас розділити з ним суворість такого існу-
вання»¹³¹. Цей критик не міг здогадатися, що навпаки, саме
ухиляючись від ліричного та епічного наповнення оригіналу,
Меріме, нездатний перекласти численні українські народні пісні
та різного роду словесні вставки, був змушений робити свій
переказ. Те, що додав Понмартен, ґрунтуючись на нотатках,
зроблених Стендалем при читанні «Ілльської Венери» у день її
виходу в «*Revue des Deux Mondes*» [«Ревю де Де Монд» – «Огляд
двох світів» – французький науковий часопис – *Є. Л.*], показує
між іншим, що закид нижче не міг бути адресований Косто-
марову:

Кажуть, що перед тим, як опублікувати свої перші твори, мсьє
Меріме їх піддавав суду Стендаля і що той, вередун і гуморист,
не сумніваючись, що колись його учень перевершить свого
учителя, писав на полях кожної сторінки: «сухо!», «сухо!».
Я згадав про цей анекдот, читаючи «Козаків давніх часів».

Коротше кажучи, Понмартен приєднався до думки тих, хто
були переконані, що суворість історії, не дозволяє мати літе-
ратурного шарму: «Саме його сюжет керує ним, і це ярмо,
подібно до всіх проявів рабства, викривляє його лице та заважає
його вільному ходу...». Стаття завершувалася такою шпилькою:
«Після всього цього, чи може він чомусь дивуватися чи на щось
жалітися? Громадськість, подібно до нього, є володарем, а мсьє
Меріме, ставши придворною людиною, добре знає, що всі

¹³¹ *Ibid.*, p. 125–126.

володарі надають перемогу цікавому читанню перед правдою...»¹³².

Монго, котрий прочитав, крім іншого, мемуари Понмартена, зазначав, що за двадцять років після своєї статті в «*Nouveaux Samedis*», той не вдавався більше до нюансів, а написав просто, що «Хмельницький вганяє у смуток»¹³³. Обмовки цього католицького та легітимістського критика стосовно Меріме тоді підтвердили ту антипатію, яку він засвідчив згодом.

Якби ми вірили б у фортуна, що цей текст був згодом відомий українцям на ґрунті непорозуміння, про яке ми неодноразово говорили, варто було б позначити поміж відголосків на «Хмельницького» 1865-го року, ініціативу редактора газети «*La Patrie*» [«Ля Патрі» – «Батьківщина» – *Є. Л.*] Теодора-Казимира Деламарра (1797–1870), котрий опублікував у 1869 р. брошуру у 24 сторінк, що закликала до ознайомлення з українською культурою у Франції, всупереч суспільній думці, майже повністю у руслі офіційного бачення, котре сприймало Російську імперію, як єдиний блок. Ця брошура являла собою текст петиції, виголошеної Деламарром в сенаті. Здається, вона не розглядалася і не ставилася на голосування¹³⁴. В ній ішлося про запровадження історії України до французьких шкільних програм і, вочевидь, Меріме, котрий мав би за неї голосувати, не міг примкнути до такого відвертого визнання регіоналізму, скоріше б навіть сепаратизму, якого він ніколи відкрито не схвалював. Як свідчення постійності у Франції такого невеличкого руху, який ми позначили, ця петиція не може бути доказом впливу Меріме в даному сенсі. Вона написана скоріше в руслі руху, інспірованого особливо паризьким поляком Духінським, котрий намагався

¹³² *Ibid.*, p. 127.

¹³³ *A. de Pontmartin A. de. Mes Mémoires*, Paris, Calmann Lévy, 1886, p. 65, cité par H. Montgault, *Le Monde Slave*, n° 10 (octobre), 1932, p. 371.

¹³⁴ *C. Delamarre C. Un peuple européen de quinze millions, oublié devant l'histoire. Pétition au sénat de l'empire demandant une réforme dans l'enseignement de l'histoire* (П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією. Петиція до імперського сенату щодо вимоги реформи у викладанні історії), Paris, Amyot, 1869, 24 p.

виключити росіян з європейського світу, подаючи їх як народ азіатський. Навіть сам Костомаров виступив проти цієї псевдо-теорії¹³⁵.

Наступного року Меріме помер, а його «Хмельницький», здається, не викликав більше жодної реакції. До кінця XIX ст. цей твір не отримував більше дуже позитивних відгуків. В некролозі Поля де Сен-Віктора під назвою «Проспер Меріме», що вийшла в газеті «*L'Artiste*» у вересні 1871 р. і була потім включена до збірника «Варвари і бандити. Пруссія і Комуна», козацькі сторінки Меріме потонули в малопривітному уточненні: «Ми пролистали, – говорилось тут, – монотонні сторінки його останніх книг, немов рівнини затверділого снігу... Його природна холодність стала крижаною в цих степах...»¹³⁶.

Меріме ймовірно був би вражений неочікуваними перевтіленнями, яких зазнав його твір наприкінці століття. В 1877 р. Поль Дерулед зробив постановку в театрі «Одеон» віршованої п'єси у п'яти актах під назвою «Гетьман», натхнену свободою та патріотизмом у тоні, гідному націоналістичних пісень цього прибічника буланжизму, проте в фантастичних діях цих псевдокозацьких героїв важко зустріти хоч якийсь вплив Меріме. Тільки паризькими поляками в цьому «Гетьмані» Деруледа було впізнано Хмельницького, де також відьма Марушка, як і у Меріме, передвіщала польську поразку. Згадані поляки висловлювали своє обурення, побачивши цього козака, зведеного у ранг символу свободи; роль, на яку, їм здавалося, саме вони мають монополію¹³⁷. Віконт Ежен-Мельхіор де Вогюе (1848–1910), ви-

¹³⁵ Див. *M. Laruelle M. La question du "touranisme" des Russes, Cahiers du Monde russe, 45, 2004/1–2.*

¹³⁶ Paris, Michel Lévy frères, 1871, p. 147.

¹³⁷ Антиукраїнська кампанія та виступи проти Деруледа були проведени в Парижі та деяких газетах Севериною Духінською, дружиною діяча, котрий впродов тривалого часу намагався переконати французів, що росіяни і рутени не належать до слов'янської родини. 15 травня 1918 р., напередодні українсько-польського протистояння в Галичині, коли поляки намагалися підкорити собі цей край, поема Духінської, що складалася з 182 складників, писаних олександрійським віршем, «*A propos de l'Hetman de Déroulède*» («Щодо «Гетьмана» Деруледа»),

датний перекладач російських романсів наприкінці XIX ст. і головний поширювач російської культури у Франції, говорив у своєму листуванні про вплив, який спричинили на нього згадані адаптації Меріме. Звичайно, сам він, в силу свого шлюбу з донькою Анненкова [Олександра Миколаївна Анненкова (1849–1914) вийшла за нього заміж у 1878 р. – *Є. Л.*], губернатора в Україні до 1865 р., та своєї служби при французькому посольстві в Санкт-Петербурзі читав і знав Меріме краще, ніж будь-хто інший. Він навіть опублікував в 1881 р. твір «Мазепа». Але хоча він і називав у своєму листуванні з Арманом і Анрі де Пон-мартенами, опублікованому в 1922 р., твори Меріме «сухими та пихатими», нам відомо, що він свідомо діяв скоріше як перекладач, ніж як цей письменник-адапатор. Меріме, – говорив він, – торкався таких сюжетів «кінцівками пальців і всю цю роботу ще належить зробити».

«Козаки давніх часів» були згадані в Російській імперії тільки через 23 роки після смерті Меріме; звичайно, ця згадка була написана російською та вміщена у журналі «Русский архив» у вигляді короткої та доволі м'якої статті українського етнографа Василя Горленка¹³⁸. Звичайно, визначаючи місце Меріме поміж «найбільш освічених письменників Франції», автор даної статті був недалеко від того, щоб звинуватити того у плагиаті, особливо, коли це стосувалося Гоголя, Горленко також шкодував, що

була ексгумована В. Гаштовтом, редактором «Bulletin polonais des lettres, sciences et arts» та передрукована в № 358 (с. 179–183). Йшлося про те, щоб показати, що Україна для поляків є такою ж невід'ємною частиною, як Ельзас і Лотарингія для французів. Однак французи виявилися так само далекими від цих польських ностальгій, як і колись Меріме.

¹³⁸ Горленко В. Украина в изображении французов // Русский Архив, 1893, т. II, №6, с. 247–256; про «Козаків давніх часів», с. 248; про статтю щодо Гоголя, с. 255. Перевидано в книзі Южнорусские очерки и портреты. – СПб., 1898, с. 131–152; про «Козаків давніх часів», с. 134–135; французький переклад див. *Gorlenko Basile. Une page de critique littéraire sur l'Ukraine*, trad. Baye, Paris, Nilsson, 1904. Василь Горленко (1853–1907) мав тісний зв'язок з видавцями проукраїнського часопису «Київська старовина», що видавався російською мовою.

Меріме дозволяв собі, як це часто траплялося у Франції, іронізувати з приводу «чихального» характеру слов'янських імен і Хмельницького зокрема.

На цю мить козацька тема вже отримала великий успіх у романтичному плані, завдяки популярності твору «Вогнем і мечем», опублікованому в 1884 р. поляком Генріком Сенкевичем, майбутнім нобелівським лауреатом. У наступні роки цей автор здобув польською мовою, а згодом і іншими найпоширенішими європейськими мовами, справжній триумф, перетворивши свою оповідь про козацькі війни на трилогію, яка із завзяттям, гідним Александра Дюма, повертала до часів, коли Польща вела війни проти Швеції та Туреччини в XVII ст. Ця епопея, написана, як глорифікація польського шляхетства, перекручувала візію Костомарова і Меріме, ще більше віддаляючи французів від ясного розуміння історії. Хоча наприкінці того століття у Франції вже вийшла перша біографія Меріме, що належала перу Огюстена Філона¹³⁹, отримати чітку думку про «Хмельницького» з неї неможливо. Згаданий Філон стверджував, що ця праця посідає «почесне місце в творчості письменника» і що «жоден з його подальших творів не мав такої літературної привабливості», та уявляв, що цей твір став плодом серйозних пошуків, а всі діалоги та прокламації були «віднайдені у слов'янських хронікерів, праці яких Меріме тримав перед очима». Монго згодом зауважить, що судження Філона стали «ведмежою послугою», але він захищав їх із «завзяттям, достойним коміка». Ці посередні судження залишалися єдиними у Франції впродовж тридцяти років і були перевидані в монографії Філона у 1922 р. Меріме потрапив до чистилища.

Кілька років з 1921 по 1929, коли радянський режим дозволяв «українізацію» Української республіки, виявилися дуже сприятливими для пошуків, які намагалися виявити контакти європейців з цим регіоном, котрий майже ніколи не мав свободи спілкування. В 1925 р. у часописі «Україна», що видавався Академією наук у Києві, була опублікована стаття Федора Сав-

¹³⁹ *Filon A. Mérimée*, Paris, Hachette, 1898. Про «Козаків давніх часів» див. р. 147–148; rééd. 1922.

ченка, рясно наповнена документальними свідченнями¹⁴⁰, яка прагнула довести, як це робили у спосіб більш тенденційний українські праці кінця ХХ ст., що всі натяки про козаків в творчості Меріме зробили з нього прозеліта української справи.

Цей український дослідник, який працював у Франції та вивчав доступну в той час кореспонденцію, особливо «Листи до незнайомки», опубліковані в 1875 р., став, поза сумнівом, першим, хто надав такого великого значення жартам Меріме, котрий хотів вразити чарівну мадам Пшездецьку, одну з красунь «любовного двору» Фонтенбло, близьку до палацу Тюільрі, яка так недоречно надіслала йому одну книгу, що захищала польську справу. Письменник відповів 14 липня 1867 р., що він не зміг розчулитися, навіть читаючи річ, що так захищала поляків. І цей провокатор додав: «Знаєте, мені здається, що я сам козак». Ф. Савченко з усім притаманним йому українським патріотизмом ухопився за це гарне слово, як за ідеологічну декларацію та поставив це речення на чільне місце у своїй статті¹⁴¹.

Детально пригадавши з надзвичайною обізнаністю у французькій бібліографії щодо козацтва більшість назв, присвячених цьому питанню, починаючи з XVII–XVIII ст.¹⁴², цей історик сконцентрував далі увагу на Меріме, який, знаючи російську мову, зміг ознайомитися з Гоголем, Лжедмитріями. Маючи таке зацікавлення, Ф. Савченко переклав українською шосту сцену з п'єси «Початки одного авантюриста», яка називалася «До дніпровських запорожців»¹⁴³. Далі «Козаки України та їхні останні отамани» привернули його увагу до відповідного коментаря, якщо залишити поза увагою кілька помилок у датах виходу

¹⁴⁰ Савченко Федір. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме // Україна, двомісячний журнал історичної секції Української Академії Наук, К., 1925, №15, с. 38–59.

¹⁴¹ Зауважимо для істориків літератури, що через свою матір, уроджену Терезу Потоцьку, у заміжжі Лахман, Єлизавета Пшездецька була онукою відомого письменника Яна Потоцького.

¹⁴² *Ibid.*, р. 38–41.

¹⁴³ *Ibid.*, р. 48–52, не позначено в *Œuvres complètes*, section III, tome 3.

«Козаків давніх часів»¹⁴⁴. Ентузіазм Ф. Савченка дозволяв йому стверджувати, що апробація «Хмельницького» під час перших читань на раді «*Journal des Savants*», проведених Бартелемі Сент-Ілером, а потім Шамбоном, позначила «великий успіх». Тут бажане видається за дійсне, однак подальші кроки, які він зробив у висновках, відкривши шлях до Деруледа та Вогюе, позначили поновлення аналітичних зусиль. У будь-якому разі виглядає кумедно, що цей критик, будучи спадкоємцем костомаровської моделі, не задався жодним питанням про реальне відношення, яке твір Меріме мав до твору Костомарова. Останнього було забуто.

Після такого тривалого квазі-мовчання французької критики щодо «Хмельницького» Меріме, початок 1930-х рр. був позначений одна за одною важливими публікаціями П'єра Траара в 1930 р. та Анрі Монго в 1932 р. Франція визнала СРСР, як спадкоємця Російської імперії в 1924 р., і тогочасній суспільній думці, Україна, як і завжди, бачилася лише російською. Отож, козацька тема була зорієнтована цими двома критиками в таку перспективу, де залишалось місце тільки для Меріме і практично не було жодного зацікавлення Костомаровим, цим сепаратистом, якого радянська критика позначила поняттям «буржуазності». 1930–1932 рр. стали в СРСР найсумнішим періодом колективізації, що спричинила незабаром затяжний голод, спровокований в Україні Сталіним, який мав ознаки геноциду.

У четвертому томі біографії Меріме П. Траара козацька тема і «Хмельницький» розглядаються-таки на 23 сторінках XIII глави, що називається «Критичні замітки. – Російські студії». «Все більше і більше, – зауважував цей біограф, не розуміючи причину такої прихильності, – Росія ставала йому дорогою, а її письменники були майже єдиними, до яких він виявляв любов'язність»¹⁴⁵. Відразу стверджувалося принизливе літературне упередження щодо історії: «Втомившись від літератури, він переконався, що в цьому напрямку все йде на гірше, оскільки він відмовився пристосовуватися до нових ідей та нової естетики.

¹⁴⁴ *Ibid.*, p. 53 et 56.

¹⁴⁵ *Ibid.*, p. 184.

Тому він і повернувся знову до того, що завжди любив: історії та археології. Чи не був це, як стверджує Сент-Бьов, «ефект старості»?¹⁴⁶. Траар тут однак тільки повідомив думку, яка приписувалася Сент-Бьову завдяки одному дуже непевному свідченню. Він підійшов також, як ми вже зазначали вище, до підозр, що Меріме не перекладав сам російських творів, але він навіть і не уявляв, що зміст «Хмельницького» був нічим іншим, як запозиченням у Костомарова. Не будучи істориком і не знаючи російської мови, Траар не вступив у конфронтацію з загальноприйнятою моделлю та зберіг за Меріме звання невтомного дослідника оригінальних документів, що, починаючи з перших критичних заміток, відзначали всі критики.

[...] історик, котрий ніколи не покладався на випадок, котрий, як ми це вже констатували, звертався до джерел, розгрібав архіви, перечитував бібліотеку, щоб написати двісті сторінок, вивчав свідчення та вступав з ними в дискусію, відкидав одні з них, приймав інші, коротше кажучи, працював методично, сумлінно, ніколи не відмовляючись від критичного судження¹⁴⁷.

Нісенітниця абсолютна! Траар і не уявляв, що «дискусії», до яких вдавався Меріме, та довідки, які він наводив, руські, польські та навіть французькі, містилися у Костомарова. Він і не усвідомлював всього внеску того, кого вважав, хіба що помічником-бібліотекарем письменника, гідним навіть забуття (чи не вартим згадки), і не знав, що цей текст друкувався спочатку у рубриці відгуків.

Кращі сторінки розвідки Траара, обмежені його можливостями, містять істотні рефлексії про причини такого захоплення Меріме: він називає себе козаком, переконує критика «через

¹⁴⁶ *Ibid.*, p. 180. Траар наводить це слово Сент-Бьова через згадку у Фердінанда Бака (*Ferdinand Bac, La Princesse Mathilde, Paris, Hachette, 1929, p. 138*), автора спогадів, які збереглися до наших днів, але не дуже надійних. Йому було десять років на момент смерті Сент-Бьова у 1869 р.!

¹⁴⁷ *Ibid.*, p. 186.

смак, через дилетантизм, оскільки козаки були істотами, що цілковито належали природі, а, отже, примітивними та мали якості й особливо вади, притаманні саме примітивним істотам»¹⁴⁸. «Ця книга, – продовжував він, – має достоїнство відкрити нам у людській душі трагічні горизонти, зняти перед нами завісу, без зайвої скрупульозності, з диких інстинктів, які приспані в нас і пробудження яких залежить від нас самих». Траар відчув шум цього пробудження в добу революції в 1917–1920 рр.: «Жахливий спектакль, тяжкий урок, однак цілющий, і, що є добрим, це те, що цей учитель історії дає його нам один чи два рази за століття»¹⁴⁹.

У будь-якому разі, долучившись до Понмартена, Траар утримався від визнання успадкування жахів у книзі та нагадував, яку нудьгу це викликало в широко цитованій кореспонденції самого автора. «Монотонність породжує сум і печаль від таких видовищ, відразу»¹⁵⁰. Однак була потреба в цих нечуваних убивствах, «оскільки це були глибини історії, які він підійняв. Тож не було жодної сторінки, яка б не була заляпана кров'ю... Нас швидко від цього почало нудити. Такі історії є занадто схожі між собою, і найбільше в горі, в ненависті, в крові, в соромі. Меріме сам змушений був пощадити читача та просити вибачення...»¹⁵¹. На підтвердження своєї тези про твердість письменника в картинах безчинств Траар не забув пригадати, що в 1866 р., занурившись у переробку устряловського «Петра Великого», автор «Коломби» писав мадам Ленорман, що він продовжує робити «прозу для *Journal des Savants*», дуже приємного часопису, оскільки, не маючи читачів, він не знаходить і критиків»¹⁵². Але ті ж «Козаки давніх часів» не були призначені для академічної спільноти. Вони мали широку публіку, що сприйняла два видання, яким Меріме приписав своє батьківство! Таким чином, Траар врятував свого автора завдяки головному мотиву, який

¹⁴⁸ *Ibid.*, p. 186.

¹⁴⁹ *Ibid.*, p. 193.

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 190.

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 190.

¹⁵² *Ibid.*, p. 196.

дозволяв йому стверджувати наступне: Меріме став піонером слов'янських студій: «Якщо він заслуговує на закиди з нашого боку, то він також заслуговує і на якнайширшу індульгенцію... Росія була тоді ще незнайомою країною для переважної більшості французів... Сьогодні цим «спеціалістам», після півстоліття слов'янських студій, легко грати проти Меріме. Як радо вони позначають його промахи, помилки, недоліки, звинувачують його в них; але їм не варто забувати, що Меріме широко та відважно відкрив для них шлях, яким вони змогли йти»¹⁵³.

Такі русисти, як Андре Лірондель, дійсно підкреслювали слабкість рідких вправлянь з російської Меріме, які зустрічаються в його листуванні з мадам де Лагрене, але, як відповідь Траару, русист Анрі Монго спробував у 1932 р. додати одну розвідку, більш інформативну до цих віх його біографії¹⁵⁴. Ця нотатка «Меріме та російська література» не стала, на жаль, тією, де йшлося б про «Хмельницького», та на рівні, якого ми могли від неї очікувати. Ця студія вийшла у трьох випусках часопису «*Le Monde slave*», одного з видань Інституту слов'янських студій, заснованого 80 років тому Ернестом Денісом, і була присвячена початкам інтересу Меріме до російської літератури. Отже, перша стаття містила відголоски зацікавлень Пушкінім, Карамзінім, Гоголем та іншими, контактів із Соболевським, можливим «постачальником історичних праць» з 1848 р. та джерел до «Лжедмитріїв», які були дуже розкритиковані в 1858 р. у Харкові професором Зерніним [йдеться про Олександра Петровича Зерніна (1821–1866), історика, професора Харківського університету – Є. Л.]. Монго продовжив цю розвідку далі, довівши до середини у другій статті, обійшовши мовчанням «Козаків України та їхніх останніх отаманів», можливо, вважаючи, що там не було нічого російського, та відкрив статтю Горленка, про яку ми говорили (у французькому перекладі за 1904 р.), щоб нашвидкуруч згадати «Хмельницького», кілька листів, написаних з цього приводу та зауважити, що мова

¹⁵³ *Ibid.*, p. 213.

¹⁵⁴ *Mongault H. Mérimée et la littérature russe // Le Monde slave*, 1932, n°8, p. 192–216; n° 9, 1932, p. 349–373, n°10, p. 59–72.

йде про короткий переказ – «резюме» – Костомарова. Однак цей фахівець-русист не проявив допитливості ні в тому, щоб проникнути в обставини виникнення цього оригіналу, ні в його пряме відношення до твору Меріме. Щоправда, подібне дослідження тоді було досить ускладненим. Таким чином, його судження не пішли набагато далі за судження його попередників. Попри все, він зазначив, що антипольський дух переказуваного твору добре узгоджувався зі ставленням самого Меріме до польського повстання 1863-го року, але тоді, в 1932 р., зовсім не було гарним тоном занадто розглядати ні з чого ж склалося те українофільство, ні проблеми з якими воно зустрілося в Російській імперії та ще більше, ніж коли-небудь, в СРСР. Може бути, що Монго тримав у руках двотомник Костомарова, але, вочевидь, він його похапцем переглянув, адже він знову поринув у загальні роздуми та повторення відомостей, запозичених з других рук:

Треба висловити йому похвалу за те, що, не маючи підтримки, він зумів витягнути з тисячі величезних сторінок Костомарова, нафаршированих польською та малоросійською мовами¹⁵⁵, сто невеличких аркушів¹⁵⁶, майже не спотворених жодним неподобством¹⁵⁷. Ця робота є гарною, чистою та добrotною, позбавленою скабок, без будь-яких відчутних упущень; якщо вона залишає враження чорнового начерку, то помилка міститься в сюжеті, перипетії якого з монотонністю повторюються, що, здається, визначено завчасно. Російський оригінал, всупереч епічному алюру цієї оповіді та мистецтву діалогу, такого бажаного для автора драм, також не уник даної помилки: тут бачимо примус повторювати ті самі жести, актори цієї жадливої дійсної драми підтягуються сюди за бажанням паладинів. Тут створюється полотно найвищого гатунку, у якому час пригасив яскраві кольори [...]¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Маємо на увазі словник царських часів.

¹⁵⁶ Все-таки 294!

¹⁵⁷ Чому майже? Монго цього не пояснює.

¹⁵⁸ *Ibid.*, n°9, septembre 1932, p. 370–372.

Гарний образ, але жодного аналізу! Монго обмежився захопленням «працею цього адаптатора»:

Поряд з широкою фрескою Костомарова живописне полотно, яке надихалося нею, виглядає справді на висоті...

Відмовившись просунутися далі, згаданий славіст знову ексгумував критику Понмартена, зроблену в 1866 р., та відтворив її *in extenso* [лат. – в повному обсязі – *С. Л.*] у додатку, щоб перейти дуже швидко до «Петра Великого» в своїй третій статті та віднайти справді російську історію, стосовно якої не було б підозр, що вона пахне крамолою¹⁵⁹.

Довгі роки напередодні та після Другої світової війни не принесли нічого. У 1954 р. СРСР галасливо відсвяткував трьохсотріччя «Переяславської угоди» та «возз'єднання» України з Росією. Роль Хмельницького, прославленого як ікона на силі-силенній листівок, тепер асоціювалася з поштовхом «народних мас», що вели «визвольну війну», проте книги Миколи Костомарова, «буржуазного історика», цитувалися хіба що для того, щоб показати переінакшення цієї правди. Навіть історики радянської Польщі змушені були виступати проти ролі польської шляхти XVII ст. та прославляти діяльність Росії тієї доби¹⁶⁰.

Тож не варто дивуватися, що якась дисертація про Меріме і слов'ян, написана російською саме того року, залишилася у вигляді машинопису¹⁶¹, у якому Меріме занадто сліпо слідував за буржуазною історією.

¹⁵⁹ *Ibid.*, n°10, octobre 1932, p. 59–72.

¹⁶⁰ Воссоединение Украины с Россией 1654–1954. Сборник статей. – М.: Издательство АН СССР, 1954, 439 с. Цю ж подію відзначили й у Польщі (названою «народною»). Особливу увагу треба звернути на акти колоквиуму Польської академії суспільних наук, опублікованих в *Kwartalnik Instytutu polsko-radzieckiego*, n°1–2 (10–11), Warszawa, 1955. Костомаров, який не підносив зв'язків «братніх народів», не перевидався після виходу свого повного зібрання творів у 10 томах, що вийшло у Санкт-Петербурзі в 1904.

¹⁶¹ *Воронович Т. М.*, Славянская тематика Проспера Мериме в годы 1850–1870. Кандидатская диссертация. Машинопись. – Москва, 1954, 362 с.

Однак у наступні роки можна спостерігати своєрідний випадок біфуркації у радянських дослідженнях, присвячених Меріме. Ті з них, які походили з України, намагалися, спочатку боязко, підкреслити його інтерес до своєї країни. Українські студії 1960–1961 рр. показують такий цікавий віраж¹⁶². Російські ж праці, навпаки, залишалися байдужими до цієї ідеї. Найкращим зразком такої байдужості стала публікація вибраних творів Меріме у шести томах в 1963 р., яка залишається до наших днів найповнішим виданням у Росії¹⁶³. Тут немає жодної згадки про «Богдана Хмельницького». Вочевидь, вона б змусила говорити про Костомарова та коментувати його історичну інтерпретацію, що було неприпустимим. В обширній праці «Проспер Меріме. Бібліографія російських перекладів і критичної літератури російською мовою. 1828–1967», виданій у 1968 р., ім'я Костомарова згадується тільки одного разу. Зв'язок також розчиняється майже повністю¹⁶⁴. А ось у київському журналі «Всесвіт», що почав виходити з 1961 р., навпаки, в 1970 р. з'явилася невеличка стаття українською мовою, у якій Меріме майже перетворювався на прапороносця франко-української дружби¹⁶⁵, це саме підтверджувалося у 1976 р в україномовній монографії про цього французького письменника, опублікованій у Києві¹⁶⁶.

¹⁶² Харківський університет, розташований в Україні, опублікував спочатку російською мовою розвідку Е. П. Мартянова, Об отражении русско-французских культурных связей в французском языке и литературе XIX века (по материалам литературных трудов и корреспонденций П. Мериме). Харьков, 1960. 148 с., потім невеличка вульгаризаторська стаття вийшла українською мовою у Києві, щоб привернути увагу до козакофільства Меріме: *Ранцова О., Лозинський І.* Україна в творчій спадщині Меріме // *Всесвіт*, 1961, №8.

¹⁶³ *Меріме П.* Собрание сочинений. Москва, 1963.

¹⁶⁴ *Паевская А. В., Данченко В. Т.* Проспер Меріме, Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке, 1828–1967. Москва, 1968. 255 с.

¹⁶⁵ *Наливайко Д.* Проспер Меріме і Україна // *Всесвіт*, 1970, №9, с. 145.

¹⁶⁶ *Янковський Ю. З.* Проспер Меріме, Життя і творчість. К., 1976, тут на с. 106–110 «Хмельницький» постає як плід довгих особистих досліджень.

Тож ґрунт було добре підготовлено, щоб частина україномовної публіки змогла ширше ознайомитися з «великим французьким істориком», котрий з такою повагою ставився до України. В 1987 р. один журнал опублікував у перекладі Яреми Кравця «Хмельницького» Меріме українською мовою. Цей парадоксальний демарш надав краще, ніж коли-небудь, цій адаптації статусу, так бажаного її автором у 1865 р., твору особистого й оригінального!¹⁶⁷ Радянському режимові залишалося прожити не більше чотирьох років, але цензура існувала постійно. Текст Меріме був скорочений на 70 сторінок, а пунктири позначали зроблені купюри, однак передмова Олега Купчинського не залишала жодного сумніву щодо трохи дивного сенсу, якого хотіли цьому твору надати¹⁶⁸.

Незважаючи на легке політичне потепління, проголошене в цей період, названий «Перебудовою», який дозволив знову поширювати ідею українського самовизначення, відмінного від російського, спосіб мовлення залишався цілковито замішаним на словнику, що застряг у головах людей вже впродовж п'ятидесяти років.

«Хмельницький» Меріме, як зазначав автор передмови, був одним з найкращих наукових витворів ХІХ ст., однією з найпрекрасніших сторінок франко-українських культурних зв'язків. Це була не лише історія одного героя, сина українського народу, але історія народних українських мас, їхньої боротьби за визволення проте феодальної несправедливості, проти соціального та національного ярма. Цей твір не втратив своєї цінності, як історичне джерело. За умов тотальної відсутності точних даних, спровокованих радянськими «істориками», Купчинський нагадував, що йдеться про період, який офіційно називається «визвольна війна» проти поляків, один з найважливіших в історії, з дипломатичної, військової, соціальної точок зору та – знову те ж

¹⁶⁷ П. Меріме, Б. Хмельницький // Жовтень. 1987, № 8 (514), серпень, с. 14–60 та 1987, № 9 (515), вересень, с. 20–44, переклад Яреми Кравця.

¹⁶⁸ Купчинський О. Проспер Меріме і його твір Богдан Хмельницький. Передмова до зазначеного перекладу.

саме, що й завжди – ця війна призвела до союзу з Росією. Незалежність ще не була тоді на порядку денному. Карл Маркс це добре підмітив, сказавши, що це повстання послабило польсько-шляхетське королівство та позначилося на всій Європі. Також ішлося про боротьбу проти Контрреформації, а, отже, про європейську боротьбу проти реакції¹⁶⁹. Після нагадування про ініціативу Меріме у вивченні російської мови, вступ стверджував, що той був захоплений «запорозькою демократією» та провів десять років, з 1853 по 1863 рр., у пошуках документів, включаючи сюди українські та польські хроніки¹⁷⁰. У його стилі дуже відчутний вплив «запорозької Іліади», тобто повісті «Тарас Бульба». Тож роль Костомарова знову була курйозно мінімізована через таке очевидне незнання: ба, більше! – він зустрів 1857-ий рік з розвідками, які доповнили його власні, і, як можна припустити, обидва автори могли навіть мати епістолярний контакт. Хмельницький подавався як мудрий політик, освічений діяч, втілення свого народу, хоч подекуди й запальний, який не був ні селянином, ні кріпаком, і Меріме вмів, як позначено тут, відкинути надмірну довіру, яку Костомаров відчував до польських джерел¹⁷¹. Як висновок можна стверджувати наступне, у цій великій історіографічній пустелі, породженій за півстоліття радянської, цей «Хмельницький» був поданий українською мовою, як «об’єктивна праця», яка зробила відомою Україну та виправила її аристократичні візії. Вона заповнила «білу пляму» національної історії¹⁷². Коментарі зайві!

В роки, коли готувався розпад СРСР та проголошення української незалежності, Меріме, як не парадоксально, продовжував залишатися анексованим різними незалежниками як україномовними, так і російськомовними¹⁷³. В 1990 р. вже згаданий

¹⁶⁹ Там само, с. 16.

¹⁷⁰ Там само, с. 17–19.

¹⁷¹ Там само, с. 20–21.

¹⁷² Там само, с. 21–22.

¹⁷³ *Матвійшин В. Г.* Українсько-французькі зв’язки XIX поч. XX ст. – Львів, 1989; *Варварцев М.* Украина–Франция, обмен научными и тех-

перекладач Ярема Кравець перевидав свою працю 1987-го року, поєднавши тут «Опис України» Боплана з «Козаками України та їхніми останніми отаманами» у перекладі обох текстів українською й опублікувавши їх в одному томі. Цього разу Ярема Кравець виконав взятє на себе доручення зробити презентацію під назвою «От де, люде, наша слава...»¹⁷⁴. Короткий опис книги, написаний її видавцем, засвідчував:

Твори, що ввійшли до книги, – визначне явище у світовій україністиці... Пропоновані твори П. Меріме – унікальне свідчення українознавчих зацікавлень класика французької літератури. У них письменник виступає як сумлінний науковець, психолог, історик¹⁷⁵.

Костомаров, «знайомство» з яким відбулося завдяки Тургеневу, згадувався лише один раз, бо письменник «залишив мало свідчень про свої письменницькі зацікавлення, плани; не любив відкривати секретів творчої лабораторії»¹⁷⁶. Тому українські читачі й були вражені такою оригінальністю Меріме, а кілька наступних публікацій незабаром нічого не змінили в такому баченні¹⁷⁷.

ническими знаниями, 60–90е годы XIX в. // Культурные и общественные связи Украины. К., 1990.

¹⁷⁴ *Кравець Я.* Гійом Левассер де Боплан, Опис України (с. 17–114), *П. Меріме*, Українські Козаки (с. 115–141), Богдан Хмельницький (с. 142–301), Львів: Каменяр, 1990. 301 с. Передмова перекладача, с. 3–15: «От, де, люде, наша слава...».

¹⁷⁵ Там само. С. 2.

¹⁷⁶ Там само. С. 8, 10–11.

¹⁷⁷ І таке становище притаманне як рідкісним університетським працям, так широкій українській пресі: *Купаєв О. О.* Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX – на початку XX ст. (1851–1917), дисертація на здобуття ступеня кандидата наук. Київський університет, 1992. У 2003 р. до 200-річчя з дня народження письменника вийшла маленька стаття Ігоря Сюдюкова «Проспер Меріме українознавець» // *День*. 2003. 27 вересня. № 172; також можна подивитися дисертацію з історії, захищену в Академії наук у Києві О. А. Іваненко «Українсько французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво XV–XX ст.,

Досить карколомним вінцем цих інтерпретаційних надбудов і національних сп'янінь стали, безумовно, найпрекрасніші перли, які ми зачитуємо. Українська професорка з Римського університету в своїй праці «Українська громадська література»¹⁷⁸, наважилася перетворити жарт з листа до Пшездецької від 1867-го року «Знаєте, мені здається, що я сам козак!» на декларацію політичної ваги, подібну до вислову Джона Ф. Кеннеді «*Ich bin ein Berliner*» [нім. – Я берлінець. – *Є. Л.*]!

Як ми вже зазначали, поновлення видань праць Костомарова та студій, присвячених йому, серед яких ми відмітили найголовніші, не мали жодного значення для висвітлення його впливу на Меріме, і цей зв'язок залишається й дотепер невідомий спеціалістам, що вивчають й одного, й іншого.

У західній критиці кінця ХХ – початку ХХІ ст. дана книга Меріме зберігає скромне місце. У дисертації Елізабет Бальшейт-Осмер її навіть не згадано, так само як і козаків. Глава 4, де рясно цитується дисертація Мішеля Кадо «Образ Росії в інтелектуальному французькому житті 1839–1856 рр.»¹⁷⁹.

Монументальне «Загальне листування», опубліковане в 1941–1964 рр. Морісом Партнур'є, дозволяє однак встановити певні факти без ризику помилки. Аркадій Жуковський скористався ним у своїй глибокій статті за 1987 р.¹⁸⁰, яка, втім, не вирішила, як наступні праці, питання про передачу твору Меріме та не досить зосереджувалася на українофільському поштовху в Росії у 1856–1863 рр. Попри все, саме А. Жуковський мав честь вка-

2009, 320 с.; єдина досить глибока праця з цього приводу, що належить Є. Луняку і вийшла в 2012 р., говорить про запозичення Меріме у Костомарова (с. 604–612), однак не визначає пропорцій такого запозичення та продовжує називати Меріме у роботі над «Хмельницьким» «дослідником», «науковцем», «старанним збирачем козацького фольклору», не помічаючи, що все це було взято у Костомарова при підготовці нарису в 1863 р., а потім повністю включено в книгу в 1865 р.

¹⁷⁸ *Pachlovska Oxana*, *Civiltà litteraria ucraina*, Rome, Carocci, 1998, p. 177.

¹⁷⁹ *Balscheit-Osmer Elisabeth*, *Prosper Mérimée als Historiker*, doctorat en philosophie de Bâle, Bamberg, 1972, 285 p., sérigraphie.

¹⁸⁰ *A. Joukovsky A. Prosper Mérimée et la question ukrainienne*, op. cit.

зати шлях для продовження досліджень, присвячених справжньому характеру «наукових дискусій» про Меріме та його модель. Одна з його статей особливо була спрямована на вивчення можливих і гіпотетичних французьких джерел Меріме, однак не містила окремого аналізу «Богдана Хмельницького».

У деяких статтях чи публікаціях останніх десятиліть¹⁸¹ «Хмельницький» похапцем згадується, й ці натяки, додаючи літературного світла, серйозно поновлюють бажання зрозуміти суть твору, не визначаючи, втім, його місця в творчості Меріме.

Навіть такий досвідчений знавець даного питання, як Мішель Кадо, не звернув спочатку уваги на Костомарова, у статті, яку він у 1999 р. присвятив російським натхненникам Меріме¹⁸². Однак тут ішлося про росіян першого плану. Сприймавши суть праць Траара та Монго, М. Кадо в даному випадку яскраво відзначився, підкресливши глибоку прив'язаність Меріме до самодержавної Росії, символу порядку.

2003-ій рік, рік 200-річчя з дня народження Меріме, приніс низку студій, де «Хмельницький» хоча б побіжно згадувався. Книга Християна Шелебурга¹⁸³, без належних посилань, наводила головні аргументи, покликані довести невинуватість письменника у закидах в плагіаті, які йому адресували з приводу різних творів. Він нагадав автономну цінність поезії й особливо «літературності», подібно до того як Пруст у своєму творі «Проти Сент-Бьова» їх визначив: «Найкращі книги є написаними свосередною іноземною мовою. У кожне слово кожен з нас вкладає свій сенс або, принаймні, свій образ, котрий часто є суперечливим. Однак у найкращих книгах всі ці суперечності, які ми робимо, є прекрасними». Цей захист суперечностей визначає, без відома критика, ту поезію, що походить від «Хмель-

¹⁸¹ Див. Bourdenet X., Fonyi A., Geisler A., Santurenne T., Schmitt A. *Bibliographie de la critique littéraire et historique sur l'œuvre de Mérimée, 1994–2005 // Cahiers Mérimée, №2, 2010.*

¹⁸² Cadot M. *Mérimée à la découverte de la littérature russe // Prosper Mérimée. Écrivain, archéologue, historien, Genève, Droz, 1999.*

¹⁸³ Chelebourg C. *Prosper Mérimée, le sang et la chair. Une poétique du sujet, Paris-Caen, Minard Lettres modernes, 2003.*

ницького» та робить практично даремними всі рефлексії щодо пошуків якоїсь відмінної «правди». Однак, чи варто слідувати за Х. Шелебургом у його схильності до п'яного магічного запаморочення, на шкоду «суворому інтелекту»? Те, що найбільше цінував цей критик, це «анімація» історії та навіть її інструменталізація, щоб зробити з неї барокову оповідь. «Хмельницький», котрий цілком і повністю належить до епохи бароко, якраз і додає до цього всі бажані риси; він, здається, продовжує епоху «історичних сцен», де мистецтво і правда, уява та ерудиція змішувалися, і де Меріме вважав, що Геродот і Плутарх не могли діяти інакше.

Тож Шелебург вважав, що, починаючи з 1852 р., суворий учитель в письменнику перетворив того на митця, оскільки «його більш чи менш штучна початкова ерудиція змінилася на справжню та правдоподібну науку», але він помилявся, і йому тут зробили занадто багато честі. Меріме зовсім не був ерудитом у «Хмельницькому», а свою ерудицію він запозичив у одного росіянина. Це ще одна недоречність, у якій дехто намагається знайти нову красоту.

Того року Антонія Фонюї підготувала цінну збірку критичних праць, що були опубліковані з приводу загалу творів, Хмельницькому вона відзначила особливо у своєму баченні, поставивши його у ряд російських героїв Меріме (хоча Хмельницький і не був росіянином!). Вона заглибилася заради цього у коментарі, що з'явилися після публікації 1865-го року якраз на хвилі повного захоплення в душі Меріме примітивною та дикою козацькою натурою, нероздільної суміші насильства та аркадійської невинності, яку авторка назвала «архе»¹⁸⁴.

¹⁸⁴ Fonyi A. La question Mérimée, un parcours critique de bientôt deux siècles // *Revue des Sciences humaines*, numéro spécial Mérimée écrivain, textes réunis par Antonia Fonyi, n° 270, 2003/2, p. 132–151; *Idem*, Démétrius, Chmielnicki, Pierre le Grand: les héros russes de Mérimée // *Cahiers Ivan Tourguéniev*, Pauline Viardot, Maria Malibran, numéro spécial Prosper Mérimée – Ivan Tourguéniev. Deux ambassadeurs de l'Europe culturelle, n° 27, 2003, p. 33–41.

Цей текст з'явився в тому ж номері «Зошитів Івана Тургенєва», що і розвідка Ксав'є Даркоса у якій той, зробивши певні уточнення до його розгорнутої біографії, презентував тему «Меріме слов'янофіл», де навів щодо «Хмельницького» досить негативні рефлексії, створені десятками критиків¹⁸⁵. Цей дослідник, на той час міністр освіти, присвятив лише півтори сторінки нашому сюжету. Він нагадав, що, як і випадку із «Стенькою Разіним» трохи раніше, Меріме «працював слідом за Костомаровим», якого ми зовсім не знаємо, за винятком того, що його праця послугувала тільки для того, щоб епатувати громадянина «історіями про насильство, пограбування, вбивства та найстрашніші жорстокості, що викликають нудоту»¹⁸⁶. «Те, що зацікавило Меріме, це коливання між легендою та реальністю в цій картині, персонаж якої був досить типовим. Меріме був вражений цим яскравим і кривавим варварством, яке навіть його фантастичне уявлення не могло вигадати...». Однак його захоплення, навіть з домішкою ентузіазму, залишалося холодним і поверховим: «він розповідає про це жахіття буденно, навіть з вольтерівською лаконічністю» та неодмінно наводить різанину, влаштовану в родині головного героя Чаплинським. Згадка про кілька листів показує іронію письменника стосовно свого сюжету, й особливо його втому, яку він нам передає: «Життя цього шибайголови це лише вбивства та розбій, це аж втомлює, і алкоголь тут не приносить жодної розради...». Меріме «грається живописними сценами та робить яскраві описи баталій, однак кров тече рікою, а розмах варварства затоплює оповідання»¹⁸⁷. Як і багато хто перед ним, Даркос відзначає «особисті» рефлексії Меріме щодо 15 000 жертв Кривоноса у місті Барі. Якщо весь «Хмельницький» вписується до цього своєрідного та огидного загального вкраплення, у чому ж тоді можна побачити частину «слов'янофільського тестаменту» Меріме? Вочевидь, сенс слова «слов'янофіл» не зовсім розкрився перед Ксав'є Даркосом.

¹⁸⁵ *Darcos X. Mérimée slavophile, id., p. 9–33.*

¹⁸⁶ *Ibid., p. 23.*

¹⁸⁷ *Ibid., p. 24–25.*

Вся ця критична продукція залишається, вочевидь, маловідомою, адже навіть коли в 2004 р. Ярослав Лебединський, етноісторик козацтва, опублікував окремою книгою всі французькі згадки про козаків, що діяли від доби Відродження до кінця XVIII ст.¹⁸⁸, він, говорячи про гетьмана Хмельницького, не згадував ні Костомарова, ні Меріме, котрі не входили в часові рамки його розвідки.

Ось чому тогорічне питання Мішеля Кадо «Чи цікавився Меріме Україною?» не є даремним¹⁸⁹, однак його стаття з приводу цієї проблеми не просунулася далі того, що нам вже й так було відомо про «Хмельницького». Дана стаття спростовує існування українофільського руху в 1856–1863 рр., зауважуючи, що «поняття «Україна» використовувалося в ту епоху в сенсі виключно географічному»¹⁹⁰.

Він підштовхує до думки, що, всупереч прихильності Меріме до російського режиму, в 1854 р. (під час Кримської війни), той, можливо, хотів «зробити внесок у національну політику». Також головні праці, наведені А. Жуковським, тут були згадані з припущенням про роль передавача С. О. Соболевського. Втім, дати виходу в «*Journal des Savants*» та у видавництві Мішеля Леві були помилковими¹⁹¹. Костомарова почали згадувати, однак не вивчати. Єдині довгі цитати, що показують справжній інтерес Меріме до країни козаків і підтверджують його, ми знаходимо в листах до Тургенева, де, зокрема, проявляється цікавість і до постаті Марко Вовчок.

М. Кадо опублікував також трохи згодом статтю про С. О. Соболевського, яка, на жаль, не дає відповіді на наше запитання щодо його ролі у можливій передачі до Франції праці

¹⁸⁸ *Lebedynsky I. Les Cosaques, une société guerrière entre libertés et pouvoirs. Ukraine, 1490–1790, Paris, Errances, 2004, 251 p.*

¹⁸⁹ *Cadot M. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? // Littératures, numéro spécial Mérimée, n°51, 2004, p. 117–125.*

¹⁹⁰ *Ibid.*, p. 117.

¹⁹¹ М. Кадо помилково написав, що йдеться про 1861 і 1863 рр. (*Ibid.*, p. 125.)

Костомарова про Хмельницького¹⁹². Інша стаття, яку він опублікував у 2010 р., «Слов'янський світ Меріме», окрім кількох цікавих деталей, що притаманні всім працям цього видатного компаративіста, знову не дає з цього приводу жодної нової інформації¹⁹³.

Нарешті, найважливішою ознакою поновлення у Франції інтересу до «Хмельницького» Меріме стало факсимільне видання в 2007 р. «Козаків давніх часів», зроблене з видання 1865-го року¹⁹⁴. Щоб надати цьому тексту українського характеру, яким Меріме не дуже переймався, давши назву «Козаки давніх часів» тексту, що спочатку публікувався, як відгук з підзаголовком, який і був обраний в якості субтитру в 2007 р., подібно до того, як це було у виданні «*Journal des Savants*» 1863-го року; тож у назві знову з'явився Богдан Хмельницький. Природно, «Стенька Разін» був виключений звідси, як росіянин. Таким чином, Меріме був знову яскраво використаний українцями. Паризькими українцями, цього разу. Таке викривлення не було дуже істотним: хіба ж було присутнє національне передчуття в тексті Меріме? Дана публікація в рамках серії «*Présence ukrainienne*» («Українська присутність») тільки роз'яснила те, що було незрозумілого у Меріме та зробила більш чітким його запозичення у Костомарова, яке ми намагалися більш виразно тут позначити. Адже там побіжне «вступне слово» це позначило недостатньо.

Варто було б, насамкінець, сказати тут і про непорозуміння в коментарях стосовно «Хмельницького», які можуть продовжитися й далі, якщо ми сприйmemo на віру те, що сказав про нього Т'єррі Освальд у недавній книзі, а саме, що цей твір, сприй-

¹⁹² Cadot M. Sergueï Aleksandrovitch Sobolevski: un médiateur interculturel au XIXe siècle // Plus Oultre, mélanges offerts à D. H. Pageaux, éd. Sobhi Habchi, Paris, L'Harmattan, 2007.

¹⁹³ Cadot M. Le monde slave de Mérimée // Prosper Mérimée, éd. A. Fonyi, Caen, Lettres modernes Minard, «Écritures 19», 2010, p. 205–216.

¹⁹⁴ Mérimée P. Bogdan Chmielnicki, fac-similé de l'édition originale (1865), Paris, L'Harmattan, «Présence ukrainienne», 2007, 294 p., note introductive p. VII–XIV.

нятий ним безтурботно за частину глибоких та особистих роздумів, своєрідну велику антропологію, вчить лише тому, що стверджує глибинний паціфізм Меріме¹⁹⁵.

Ми сподіваємося, що презентоване видання заповнить певні перманентні лакуни в інформації. Хоча, що б ми не говорили і що б ми робили, Меріме, котрий не повністю зрозумів свій сюжет і був не повністю зрозумілим інтерпретаторам свого твору, інтуїтивно відчув важливість свого персонажу та став творцем першого плану в спорудженні одного міфу.

Якщо, як ми зазначали, опитування суспільної думки, проведене в Україні в 2002 р., свідчать, що для 83% опитаних Богдан Хмельницький був «найпозитивнішим героєм» країни, внесок Костомарова та інших українських істориків тут є, звичайно, набагато більшим, ніж внесок Меріме та його перекладів, однак завдяки нашому письменнику Хмельницький посів у Франції те місце, якого він не отримав би без Меріме, та, можливо б, його значення не мало б такої важливості в літературі, подібне до надзвичайно патріотичного значення, яке він має в Україні. Можливо також, що теперішнє видання зможе покінчити на-решті з помилковим віднесенням Хмельницького до розряду «російських героїв» Меріме.

Daniel Beauvois

Doctor of history,

Professor of the university
Paris-1, Pantheon-Sorbonne
(France)

KOSTOMAROV AND MERIMEE

The article deals with the question of the arrival of the historical work "Bogdan Khmelnytsky" by Mykola Kostomarov to a well-known French writer Prosper Merimee, and the adaptation of this work by a French author to a local readership. An intertextual analysis of both works is conducted and the degree of borrowing by Prosper Merimee from the scientific work of Mykola Kostomarov is determined.

Key words: Bogdan Khmelnytsky, Mykola Kostomarov, Prosper Merimee, adaptation, Ukrainophilism.

¹⁹⁵ Oswald T. Mérimée et la Russie, Paris, Eurédit, 2014.